

ปฐิจจจตุสมุปปายาท

ฉบับวิเคราะห-สัจเคราะห

โดย เภตธิการดุสิต ไทรธรรมคุณ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University
Pillar of the Kingdom

ปณิธานสัมปทา

ฉบับวิเคราะห์-สังเคราะห์

จัดพิมพ์และเผยแพร่โดย

ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.มงคล เดชนครินทร์
ราชบัณฑิต สำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน
ที่ได้กรุณาตรวจแก้สำนวนและวรรคตอนให้ถูกต้องและเหมาะสม

"ปฏิจสุมุปาบท ฉบับวิเคราะห์-สังเคราะห์"

เรียบเรียง : เกศชกรสุรพล ไกรสรารุฒิ

พิมพ์ครั้งที่ 1 : พฤศจิกายน พ.ศ. 2553

ธรรมสถานฯ จำนวน 4,000 เล่ม

หลวงพ่อบุญจะ สัมมัตตะ 10 (พระวินัย สิริโว) จำนวน 1,000 เล่ม

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุรพล ไกรสรารุฒิ.

ปฏิจสุมุปาบท ฉบับวิเคราะห์-สังเคราะห์.- - กรุงเทพฯ :

ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553. 48 หน้า.

1. ธรรมะกับชีวิตประจำวัน. I. ชื่อเรื่อง.

294.3144

ISBN : 978-616-551-210-7

บรรณาธิการอำนวยการ : ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.ระวี ภาวิไล

บรรณาธิการ : เกศชกรสุรพล ไกรสรารุฒิ

ออกแบบปก : นายมานิช กลิ่นทรัพย์

พิสูจน์อักษร : นางปาลิดา จิรภาธงชัย

ประสานงาน : นางสาวปทุมรัตน์ กิจจานนท์, นางนิติพร ไบเตย

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 254 ถ.พญาไท

เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ 10330 โทร.0-2215-1991-2

ลิขสิทธิ์ : ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร. 0-2218-3018

Website : <http://www.dharma-centre.chula.ac.th>

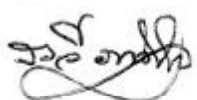
Email : dharma-centre@chula.ac.th

คำนำ

โดย ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.ระวี ภาวิไล

ในหนังสือเล่มนี้ ขาดเพียง 48 หน้า
 เกือบครึ่งเล่ม ไทโร สรรวถมิ ได้ใส่ชื่อ หรือใจ
 ของผู้ทูลธรรม ไว้บ้างนิดหนึ่ง เมื่อพิจารณา
 แล้ว เห็นได้ว่า เป็นผลงานศึกษา ค้นคว้า ของ
 ผู้ศึกษา สามารถอาศัย ข้ออ้างอิง ท้ายหน้า ไป
 ค้นคว้า เพิ่มเติมได้จากพระไตรปิฎก และงาน
 ของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)
 การมี ๑๕๐ หน้า คำในหน้า 44 ช่วยใน
 ทบทวน เข้าใจความหมาย ของศัพท์ ที่อยู่
 ได้สักครึ่งหนึ่ง ดังนั้นหนังสือเล่มนี้ ควร
 เป็นคู่มือของ ผู้ศึกษาธรรม ซึ่ง สามารถหัด
 ติดต่อกันได้ สะดวก

ในนามของธรรมสถาน อุฬารธรรม-
 มหาวิทยาลัย ขออัญมิตนาภท้าวชัย

 ๑ กรกฎาคม 2553

	ปฏิจจสมุปบาทคือกฎธรรมชาติที่พระพุทธองค์ตรัสรู้	1
	เห็นปฏิจจสมุปบาท คือเห็นธรรม และเห็นพระพุทธเจ้า	2
	ปฏิจจสมุปบาท เป็นอริยยาตรธรรม	2
	ปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมที่รู้ตามยาก เห็นได้โดยยาก	3
	ความหมายและอาการแห่งปฏิจจสมุปบาท	3
	จากปฏิจจสมุปบาท ประยุกต์มาเป็นอริยสัจ 4	5
	ความหมายขององค์ธรรมแต่ละองค์ในปฏิจจสมุปบาทตามพระพุทธวาทะ	7
	ประมวลแนวทางอธิบายปฏิจจสมุปบาท 3 นัย ที่ปรากฏในแวดวงชาวพุทธ	8
	มูลเหตุที่ทำให้มีการอธิบายปฏิจจสมุปบาทในลักษณะเป็น 3 ชาติ และในลักษณะเป็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกขีในปัจจุบัน	10
	การอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่แสดงว่าเป็นกระบวนการหรือกลไกการเกิดขึ้นของทุกขีในชีวิตประจำวัน ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมหรือไม่?	11
	การอธิบายและวิเคราะห์-สังเคราะห์ปฏิจจสมุปบาท ตามนัยที่เป็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกขีในปัจจุบัน	12
	◆ เงื่อนไขสำคัญที่จะต้องรู้ก่อน	12
	◆ มองปฏิจจสมุปบาทโดยภาพรวม (bird's-eye view)	15
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร	18
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ	20
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป	21
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ	24
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ	25
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา	27
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา	28
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน	28
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ	30
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ	30
	◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ	32
	ผลของความเข้าใจและรู้แจ้งในปฏิจจสมุปบาท	33
	การประยุกต์ปฏิจจสมุปบาท เป็นหมวดธรรมต่าง ๆ	34
	◆ จากปฏิจจสมุปบาท ประยุกต์เป็นอริยสัจ 4 และกิจในอริยสัจ 4	34
	◆ จากปฏิจจสมุปบาท ประยุกต์มาเป็นพระอริยบุคคล 4 และสังโยชน์ 10	37
	◆ จากปฏิจจสมุปบาท ประยุกต์มาเป็นเรื่องกรรม	41
	บทสรุป / ดรรชนีค้นคำ	43 / 44

ปฏิจจนุมปบาท

ฉบับวิเคราะห์-สังเคราะห์

DHARMA CENTRE

ปฏิจจนุมปบาท เป็นหลักธรรมสำคัญที่สุดและ
เข้าใจยากที่สุดเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา

ปฏิจจนุมปบาทคือกฎธรรมชาติที่พระพุทธองค์ตรัสรู้

ความสำคัญยิ่งของ ปฏิจจนุมปบาท คือ เป็นธรรมอย่าง
ที่เรียกว่าเป็น ธรรมธาตุ หรือกฎธรรมชาติ ที่มีอยู่แล้ว อย่างที่พระพุทธ-
องค์ตรัสไว้ว่า เป็น ธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่แห่งธรรมดา) เป็น ธรรมนิยาม
(ความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา) และยังสามารถสืบสืบทอดไปให้เห็นถึง
ความเฉียบขาดของกฎธรรมชาตินี้ดีกว่า เป็น ตถตา (เช่นนั้นเอง) เป็น
อวิตถตา (ไม่เป็นเช่นนั้นไม่ได้) และเป็น อนัญญถตา (เป็นอย่างอื่น
ไม่ได้) เป็นกฎที่ยืนยงและเป็นอยู่เช่นนั้น ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะทรง
อุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม

การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า กล่าวได้ว่า คือการค้นพบ และรู้แจ้งแทงตลอดใน**ปฏิจจสมุปบาท**นี้เอง และจาก**ปฏิจจสมุปบาท**ที่ตรัสรู้ จึงได้นำมาตรัสบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่น¹ จนกลายมาเป็นพระธรรมที่ ตรัสสอนทั้งหมด

เห็น ปฏิจจสมุปบาท

คือ เห็นธรรม และเห็นพระพุทธเจ้า

ดังนั้น การที่จะรู้เข้าใจธรรมที่ตรัสสอน ตลอดจนภาวะแห่งพุทธะ (= ภาวะแห่งการรู้ ตื่น เมื่อกับาน ซึ่งอันที่จริงคือภาวะที่ปฏิจจสมุปบาท ถูกดับลงจนหมดสิ้น) ได้ถูกต้องและตรงกับพุทธประสงค์อย่างแท้จริง ก็ด้วยความรู้ความเข้าใจ และการรู้แจ้งใน**ปฏิจจสมุปบาท**เป็นพื้นฐาน สำคัญ สมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า **"ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้น เห็นธรรม"**² และ **"ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา(ตถาคต)"**³

ปฏิจจสมุปบาท เป็นอริยฉายธรรม

ความสำคัญยิ่งของ**ปฏิจจสมุปบาท**อีกประการหนึ่ง คือ เป็น **อริยฉายธรรม**⁴ (สิ่งที่ควรรู้อันประเสริฐ) และเพราะไม่รู้ ไม่แจ้ง แทงตลอดใน**ปฏิจจสมุปบาท** จึงทำให้จิตของหมู่สัตว์เป็นเหมือนกลุ่ม ด้ายยุ่ง พันกันยุ่งเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ย่อมไม่สามารถ ล่วงพ้นอบาย(ความเสื่อม) ทุกคติ(ทางไปที่ไม่ดี) วินิบาต(ที่ที่มีแต่ทุกข์ และการลงโทษ) และสังสารวัฏ(การเวียนว่ายตายเกิด)ไปได้⁵

¹ พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อ 61 ; ² พระไตรปิฎกเล่มที่ 12 ข้อ 346 ;

³ พระไตรปิฎกเล่มที่ 17 ข้อ 216 ; ⁴ พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อ 159 ;

⁵ พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อ 225

ปฏิบัติสมุปบาท เป็นธรรมที่รู้ตามยาก เห็นได้โดยยาก

ปฏิบัติสมุปบาท เป็นธรรมที่ลุ่มลึกเหลือประมาณ ลึกซึ่งในระดับเทียบเคียงได้กับเรื่องของ “นิพพาน” เลยทีเดียว ถึงขั้นที่พระพุทธเจ้าเมื่อหลังจากตรัสรู้ใหม่ ๆ ทรงรู้สึกท้อพระทัย และปรารถนาที่จะไม่สอนในตอตัน เพราะเล็งเห็นว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ลึก รู้ตามยาก เห็นได้โดยยาก เป็นธรรมสงบระงับ ประณีต อันความตรึกหยั่งไม่ถึง ละเอียดรู้ได้แต่บัณฑิต การสอนเรื่องนี้จะเป็นการเหน็ดเหนื่อยเปล่า⁶ แต่ด้วยพระมหากษัตริย์คุณ ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า อาจมีบุคคลบางคนอย่างทีเรียกว่า เป็นผู้มึนตึ๋นในดวงตาน้อย ซึ่งสามารถรู้ตามและเห็นตามได้ จะเสียโอกาส เพราะไม่ได้ยินได้ฟัง จึงทรงเปลี่ยนพระทัยที่จะนำมาสอน

และยังมีอีกกรณีที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนพระอานนท์ว่าอย่ากล่าวเช่นนั้น เมื่อได้กล่าวถึงปฏิบัติสมุปบาทว่า แม้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง แต่ก็ปรากฏแก่ท่านเหมือนเป็นธรรมง่าย ๆ⁷

ดังนั้น การเรียนรู้ในเรื่องปฏิบัติสมุปบาทนี้ จึงควรกระทำอย่างระมัดระวัง ด้วยความรอบคอบ และละเอียดอ่อนอย่างยิ่ง

ความหมายและอาการแห่ง ปฏิบัติสมุปบาท

ปฏิบัติสมุปบาท ออกเสียงตามภาษาบาลี อ่านว่า ปะ-ติ-ด-จะ-สะ-หฺมุบ-บาด แต่หากออกเสียงตามภาษาไทยที่คุ้นเคยกันทั่วไป อ่านว่า ปะ-ติ-ด-จะ-สะ-หฺมุบ-ปะ-บาด

⁶ พระไตรปิฎกเล่มที่ 13 ข้อ 509 ; ⁷ พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อ 224

ปฏิจฺจสมุปบาท แยกศัพท์ได้เป็น ปฏิจฺจ + สํ + อุปฺปาท

ปฏิจฺจ มีความหมายว่า **สัมพันธ์กัน อิงอาศัยกัน**

สํ มีความหมายว่า **พร้อมกัน หรือด้วยกัน**

อุปฺปาท มีความหมายว่า **การเกิดขึ้น**

ความหมายโดยสรุป คือ การเกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยกัน
ซึ่งในที่นี้คือ การอิงอาศัยกันเกิดขึ้นของทุกข์ หรือกล่าวโดยภาษา
สมัยใหม่ว่า คือ กลไกการเกิดขึ้นของทุกข์ นั่นเอง

การแสดงปฏิจฺจสมุปบาทของพระพุทธเจ้า นั้น ยักเยื้องเป็น
หลายรูปแบบ แต่ในรูปแบบที่ถือเป็นมาตรฐานได้ตรัสไว้เป็น 11 อากา
รมี 12 องค์ธรรม ดังนี้

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญูณจึงมี

เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และ

ความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

ในหนังสือนี้ ผู้เรียบเรียงจะกล่าวถึงเฉพาะปัจจุสมุปบาท
ในรูปแบบข้างต้นนี้ ซึ่งหากเข้าใจดีแล้ว ก็เป็นอันว่าจะเข้าใจในรูปแบบ
อื่น ๆ ที่ตรัสทั้งหมด

จากปัจจุสมุปบาท ประยุกต์มาเป็นอริยสัจ 4

ปัจจุสมุปบาท เป็นกฎธรรมชาติที่แสดงให้เห็นกลไกการ
เกิดขึ้นและดับลงของทุกข์ โดยเริ่มต้นจากอวิชชา ทำให้เกิดสังขาร
--> วิญญาณ --> นามรูป --> สฬายตนะ --> ผัสสะ --> เวทนา -->
ตัณหา --> อุปาทาน --> ภพ -->ชาติ --> ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกข์-
โทมนัสอุปายาส และมีคำสรุปในตอนท้ายว่าความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ ส่วนความดับลงของอวิชชา
ไปตามลำดับจนหมดสิ้นกระแสน์ปัจจุสมุปบาท ก็คือความดับลงแห่ง
กองทุกข์

จากปัจจุสมุปบาทซึ่งเป็นเรื่องลึกซึ้งและเข้าใจยาก เมื่อ
พระพุทธเจ้าจะทรงนำมาตรัสสอนเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น และสามารถนำ
ไปปฏิบัติได้โดยง่าย ได้ทรงประยุกต์และจำแนกแจกแจงใหม่เป็น
อริยสัจ 4

โดยนำเอาชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกข์โทมนัส
อุปายาส มาจัดให้อยู่รวมกันและให้ชื่อเรียกใหม่ว่า อุปาทานชั้น 5
และจัดให้เป็น **ทุกข์**

และนำเอา ตัณหา มาจัดเป็น **สมุทัย**

เอา ความดับสิ้นไปแห่งตัณหา มาจัดเป็น **นิโรธ**

อริยสัจ 4 ไม่ได้แสดงให้เห็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกขอริยสัจ คือ ชาติ ชรา มรณะ ฯลฯ และสมุทัย คือต้นเหตุ ตลอดจนนิโรธ ว่ามีที่มาที่ไป มีกลไกสัมพันธ์กันมาเป็นลำดับอย่างไร เหมือนอย่างที่ได้แสดงไว้ในปฏิจจสมุปปาท

ส่วน **มรรค** นั้น ปฏิจจสมุปปาทได้แสดงไว้ เป็นการมี **วิชา** หรือ**ความรู้**แจ่มแจ้ง**แทงตลอด**ใน**ปฏิจจสมุปปาท** นั่นเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากอบาย ทุกคติ วินิบาต และสังสารวัฏ ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว สำหรับอริยสัจ 4 ได้แสดงไว้ว่า คือ**อริยมรรคมีองค์ 8** ซึ่งหากพิจารณาให้ดีแล้วจะเห็นว่าเป็นเรื่องเดียวกัน เพราะอริยมรรคมีองค์ 8 เมื่อปฏิบัติจนครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว จะทำให้เกิด**สัมมาญาณะ** และตามด้วย**สัมมาวิมุตติ** (ดูสัมมัตตะ⁸)

สัมมาญาณะนี้ คือ วิชา

ส่วนสัมมาวิมุตติ ก็คือ นิโรธ

จากปฏิจจสมุปปาทที่ทรงแสดง จึงทำให้สามารถเข้าใจได้ชัดเจนว่า **อริยมรรคมีองค์ 8** สามารถดับทุกข์ได้อย่างไร กล่าวคือ เมื่อปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ 8 จนครบถ้วนดีแล้ว จะทำให้เกิด**สัมมาญาณะ** หรือ**วิชา**ขึ้น และวิชานี้เองที่เป็นตัวไปทำหน้าที่ดับอวิชชาในกระแสปฏิจจสมุปปาท จึงทำให้กองทุกข์ดับสิ้นไป

ด้วยเหตุนี้ จึงมีนักปราชญ์บางท่านเรียกปฏิจจสมุปปาท ว่า **อริยสัจใหญ่** หรือ **อริยสัจฉบับสมบูรณ์**

⁸ พระไตรปิฎกเล่มที่ 24 ข้อ 104

ความหมายขององค์ธรรมแต่ละองค์ในปัจจุสมุปบาท
ตามพระพุทธวจนะ

พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ข้อ 6 ถึงข้อ 17 ได้ให้ความหมายขององค์ธรรมแต่ละองค์ในปัจจุสมุปบาทไว้ว่า

1. **อวิชชา** คือ ความไม่รู้ในทุกข์ในเหตุแห่งทุกข์ในความดับทุกข์ และในปฏิปทาที่จะให้ถึงความดับทุกข์ หรือความไม่รู้ในอริยสัจ 4
2. **สังขาร** คือ สังขาร 3 (กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร)
3. **วิญญาณ** คือ หมู่แห่งวิญญาณ 6 (วิญญาณทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
4. **นามรูป** นาม คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา มนสิการ ส่วนรูป คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4)
5. **สฬายตนะ** คือ อายตนะ 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
6. **ผัสสะ** คือ ผัสสะ 6 (สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
7. **เวทนา** คือ เวทนา 6 (เวทนาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
8. **ตัณหา** คือ ตัณหา 6 (ตัณหาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
9. **อุปาทาน** คือ อุปาทาน 4 (กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตูปาทาน และอัตตวาหุอุปาทาน)
10. **ภพ** คือ ภพ 3 (กามภพ รูปภพ อรูปภพ)
11. **ชาติ** คือ ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลง เกิดเกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งขันธุ์ ความได้อายตนะครบในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ

12. ชราและมรณะ *ชรา* คือ ความแก่ ภาวะของความแก่ พันหลุด ผมหงอก หน้งเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่ง อินทรีย์ ; *มรณะ* คือ ความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความทำลาย ความอันตรธาน มฤตยู ความตาย กาลกิรียา ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ

ผู้เรียบเรียงจะได้อธิบายและวิเคราะห์สังเคราะห์ ในความหมาย ของแต่ละองค์ธรรม ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ในบทถัด ๆ ไป

ประมวลแนวทางอธิบายปฏิจจสมุปบาท 3 นัย ที่ปรากฏในแวดวงชาวพุทธ

เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นที่น่าแปลกยิ่งว่า แม้จะมีพระพุทธพจน์ ตรัสให้ความหมายขององค์ธรรมแต่ละองค์ ซึ่งมีทั้งสิ้น 12 องค์ คือ ตั้งแต่อวิชชา จนถึง ชรา มรณะ ไว้อย่างชัดเจนแล้วก็ตาม แต่อาจเป็น เพราะความลุ่มลึกและความยากของปฏิจจสมุปบาทอย่างที่ตรัส เตือนไว้ จึงทำให้ในปัจจุบันมีคำอธิบายปฏิจจสมุปบาทเป็นที่ปรากฏ ในแวดวงชาวพุทธแตกต่างกันออกไปได้หลายแบบ ซึ่งสามารถ ประมวลได้อย่างน้อยเป็น 3 แบบหรือ 3 นัยใหญ่ ๆ คือ

1. ปฏิจจสมุปบาทที่แสดงถึงกระบวนการที่เป็นไปใน ช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต หรือกระบวนการเวียนว่ายตาย เกิดของชีวิต ซึ่งมีมุมมองสำคัญว่า ชีวิตที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิด เป็นชีวิตที่ยังจมอยู่ในกองทุกข์ หรือยังจมอยู่ในวัฏสงสาร การพ้น

ทุกข์ในนี้ก็คือ การพ้นจากกระแสของการเวียนว่ายตายเกิด โดยมีหัวใจสำคัญอยู่ที่ว่า ทำอย่างไรจึงจะไม่ต้องมาเกิดอีก

คำอธิบายปฏิจสมุปบาทแบบนี้จึงมีลักษณะครอบคลุม 3 ชาติ คือ มีอดีตชาติ ปัจจุบันชาติ และอนาคตชาติ โดยจัด อริชชา สังขาร ให้อยู่ในอดีตชาติ ; วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุกาทาน ภพ อยู่ในปัจจุบันชาติ ; ชาติ ชรา มรณะ อยู่ในอนาคตชาติ

2. ปฏิจสมุปบาทที่แสดงถึงกระบวนการของปัจจุอาการ ที่เกิดขึ้นในขณะที่จิตเดียว หมายความว่าปฏิจสมุปบาท 11 อาการ 12 องค์ธรรมนั้น สามารถอธิบายได้ว่า กระบวนการทั้งหมดนี้ เกิดขึ้นในจิตเพียงขณะเดียว การอธิบายแบบนี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางฝ่ายพระอภิธรรม ซึ่งจะต้องมีการศึกษามาเป็นการเฉพาะ จึงจะพอเข้าใจการอธิบายในแบบนี้ได้

3. ปฏิจสมุปบาทที่แสดงถึงกระบวนการหรือกลไก การเกิดขึ้นของทุกข์ในจิตในคราวหนึ่ง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันในปัจจุบันนี้เอง เป็นการอธิบายให้เห็นว่าทุกข์ที่เกิดขึ้นในจิตครั้งหนึ่ง ๆ นั้น เกิดขึ้นเนื่องจากการที่จิตรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างไม่ถูกต้องอย่างไร

ในหนังสือนี้ ผู้เรียบเรียงจะเลือกการอธิบายและวิเคราะห์สังเคราะห์เฉพาะตามแนวทางการอธิบายในแบบที่ 3 เท่านั้น เพราะเห็นว่าเป็นแบบที่บุคคลทั่วไปสามารถทำความเข้าใจและตรวจสอบ หรือพิสูจน์ด้วยตนเองได้มากกว่า และยังสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้ง่ายกว่า

**มูลเหตุที่ทำให้มีการอธิบายปฏิจสุมุปบาท
ในลักษณะเป็น 3 ชาติ และในลักษณะ
เป็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกข์ในปัจจุบัน**

มูลเหตุสำคัญที่ทำให้มีการอธิบายปฏิจสุมุปบาทแตกต่างกัน
ในประเด็นที่ว่า เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นครอบคลุม 3 ชาติ หรือเป็นเรื่องที่เกิดขึ้น
ในปัจจุบัน มาจากความเข้าใจในองค์ธรรม 2 องค์ในปฏิจสุมุปบาท
ที่แตกต่างกัน กล่าวคือ **วิญญาน** และ **ชาติ**

ในฝ่ายที่อธิบายว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นครอบคลุม 3 ชาติ
ก็เพราะให้ความหมายของ 2 องค์ธรรมดังกล่าวว่า คือ **ปฏิสนธิวิญญาน**
ซึ่งให้ความหมายว่าเป็นวิญญานดวงแรกของบุคคลที่ตายจากอดีต
ชาติแล้วมาเกิดใหม่ในปัจจุบันชาติ และ **ชาติ** คือการเกิดใหม่ของ
ชั้นหรือบุคคลที่ตายจากปัจจุบันชาติแล้วไปเกิดใหม่ในอนาคตชาติ

ส่วนในฝ่ายที่อธิบายว่าเป็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกข์
ในปัจจุบัน ก็เพราะให้ความหมายของ **วิญญาน** ว่าเป็นหมู่แห่ง
วิญญาน 6 (วิญญานทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ซึ่งมีปรากฏอยู่แล้ว
ในชีวิตปัจจุบัน และให้ความหมายของ **ชาติ** ว่าเป็นการปรากฏขึ้นของ
ทุกข์อริยสัจ หรือ **อุปาทานชั้น 5 (ชั้นที่ประกอบอยู่ด้วยอุปาทาน
หรือความยึดมั่นถือมั่น)** ในจิตในชีวิตประจำวัน ตามที่ได้ตรัสไว้ใน
อริยสัจ 4 ซึ่งได้ประมวลองค์ธรรม ชาติ ชรา มรณะ ฯลฯ ว่าเป็น **อุปาทาน-
ชั้น 5** ไม่ได้มีความหมายว่าการบังเกิดขึ้นของชั้น 5 ใหม่ ในชาติใหม่
ซึ่งเป็นอนาคตชาติ

การอธิบายปฏิจสุมุบาทที่แสดงว่าเป็นกระบวนการ
หรือกลไกการเกิดขึ้นของทุกข์ในจิตในชีวิตประจำวัน
ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมหรือไม่ ?

ในที่นี้ขอเสนอให้พิจารณาพระพุทพจนที่ตรัสแก่อุทายีปริพาชก
ซึ่งมีใจความสรุปว่า บุคคลใดที่สามารถระลึกถึงขันธในอดีต (อดีตชาติ)
หรือขันธในอนาคต (อนาคตชาติ) จึงสมควรจะมาถามกับท่านในเรื่อง
ของขันธในอดีตหรืออนาคต และตรัสให้งดเรื่องของขันธในอดีตและ
อนาคตไว้ก่อน จากนั้นก็ตรัสแสดงธรรมตามนัยของปฏิจสุมุบาท⁹

พระพุทพจนข้างต้นนี้ ทำให้เห็นได้ว่าปฏิจสุมุบาทเป็น
เรื่องที่ทรงมุ่งแสดงให้เห็นกลไกของสิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เพราะได้
ตรัสให้งดถามถึงเรื่องของขันธในอดีตและขันธในอนาคต ไว้เป็น
การล่วงหน้า แล้วแสดงปฏิจสุมุบาทต่อไปเลย

เรื่องนี้ไปสอดคล้องยิ่งกับองค์คุณหรือลักษณะของพระธรรม
(โดยเฉพาะธรรมในระดับโลกุตตร) ตามที่ตรัสไว้ 6 ประการ คือ
สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม, สนฺทิฏฺฐิโก, อกาลิโก, เอหิปสฺสิโก,
โอปนยิโก, ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญฺหิ โดยเฉพาะคำว่า สนฺทิฏฺฐิโก
ซึ่งแปลว่า เป็นปัจจุบัน เห็นทันตา หรือเห็นกับตา¹⁰

⁹ พระไตรปิฎกเล่มที่ 13 ข้อ 371

¹⁰ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ของท่านเจ้าคุณพระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต)

การอธิบายและวิเคราะห์-สังเคราะห์ปฏิจจสมุปบาท ตามนัยที่เป็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกข์ในปัจจุบัน

ต่อจากนี้ไป ผู้เรียบเรียงจะได้อธิบายพร้อมกับการวิเคราะห์-สังเคราะห์กระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท โดยยึดถือตามความหมายที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ซึ่งได้ยกมาไว้แล้วในหน้า 7 - 8 ของหนังสือนี้ และอาจมีพระพุทธพจน์อื่นอีกตามสมควร เพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น โดยจะอธิบายไปที่ละขั้นทีละอาการตามลำดับ จนครบ 11 อาการ 12 องค์ธรรม และจะถืออย่างเคร่งครัดว่าองค์ธรรมที่ตรัสถึงก่อนจัดเป็นเหตุ ส่วนองค์ธรรมที่ตรัสทีหลังจัดเป็นผล

โดยที่ เหตุต้องมาก่อนผล ; ผลจะมาก่อนเหตุไม่ได้

จะมีข้อยกเว้นอยู่ที่เฉพาะตรงอาการที่ว่า **วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป** ซึ่งมีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า **แม้นามรูปก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน** ระหว่างวิญญานกับนามรูปนี้ สามารถเป็นเหตุและผลสลับกันไปมาได้ ซึ่งน่าสนใจมาก และจะได้วิเคราะห์ต่อไป

เงื่อนไขสำคัญที่จะต้องรู้ก่อน

ในกระแสปฏิจจสมุปบาท มีองค์ธรรมที่เป็นจุดเชื่อมสำคัญคือ **ผัสสะ** ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อกันเนื่องจาก **อายตนะภายใน (ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ)** มากระทบกับ **อายตนะภายนอก (รูป, เสียง, กลิ่น, รส, สัมผัส, ธรรมารมณ์)** แล้วเกิด **วิญญาน 6 ชั้น (การเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การรู้รส การรู้สิ่งต้องกาย การรู้เรื่องในใจ)** จนทำให้บุคคลเกิด **การรู้เรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ**

เมื่อมีผัสสะเกิดขึ้น บุคคลจึงมีการรู้เรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ

ดังนั้น ปฏิจสุมุบาทในส่วนที่เกิดก่อนผัสสะคือ อริชชา, สังขาร, วิญญาณ, นามรูป, สฬายตนะ จึงเป็นองค์ธรรมที่เกิดขึ้นก่อนที่บุคคลจะรู้เรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ กลไกช่วงนี้เป็นเรื่องภายในตัวชีวิตโดยเฉพาะ ที่ทำหน้าที่ปรับองคภาพพทั้งหมดของชีวิตให้อยู่ในสภาพพร้อมที่จะรู้ และมีปฏิสัมพันธ์กับเรื่องต่าง ๆ ที่รู้ได้อย่างไร แล้วทำให้เกิดทุกข์ขึ้น กระบวนการในตอนนี้จึงเปรียบเสมือนเชื้อที่เป็นสาเหตุแท้จริง ที่ทำให้เกิดทุกข์ขึ้น ส่วนองค์ธรรมตั้งแต่ เวทนา, ตัณหา, อุปาทาน, ภพ,ชาติ, ชรามรณะ ไสยะปริเทวะทุกข์โทมนัสอุปายาส ซึ่งเป็นช่วงที่บุคคลสามารถรู้เรื่องราวได้ เป็นช่วงปรากฏหรือแสดงตัวของทุกข์ที่บุคคลสามารถรับรู้ได้

กรณีข้างต้นนี้อาจเปรียบได้กับบุคคลที่เป็นโรคอะไรสักอย่างหนึ่ง บุคคลทั่วไปจะยังไม่สามารถรู้ถึงในขณะที่สาเหตุของโรคกำลังก่อตัวอยู่ แต่จะเริ่มรู้ก็เมื่อมีอาการของโรค เช่น ความปวด, ไอ-จาม เป็นต้นปรากฏขึ้นแล้ว

ความยากยิ่งของปฏิจสุมุบาทที่ตรัสว่า รู้ตามยาก เห็นได้โดยยาก ก็คือกระแสปฏิจสุมุบาทที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนผัสสะนี้เอง ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดขึ้นก่อนบุคคลจะรู้เรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ

เพื่อให้เข้าใจเรื่องนี้ขอเสนอแนะให้ท่านผู้อ่านศึกษาเพิ่มเติมเรื่องของ **วิถิจิต** ซึ่งในพระอภิธรรมได้แสดงไว้ว่า วิถิจิตทุกวิถิจิตเริ่มต้นจาก **ภวังคจิต** (= จิตที่เป็นองค์แห่งภพ ที่มีได้เสวยอารมณ์ทางทวาร 6)¹¹ โดยที่ภวังคจิตเมื่อถูกอารมณ์ภายนอกกระทบแล้ว จะเกิดการไหวและตัดภวังค์ จากนั้นจะเกิดจิตที่ทำหน้าที่เปิดทวาร 6 แล้วจึงเกิด **วิญญาณ 6** ขึ้น ทำให้รู้เรื่องราวของอารมณ์ที่มากระทบต่อไป

เมื่อเทียบเคียงกลไกของวิถิจิตกับกระแสปฏิจสุมุบาทแล้ว จะเห็นได้ว่า มีส่วนที่ใกล้เคียงกันอย่างยิ่ง โดยเฉพาะ **วิถิจิตในส่วนต้น**

¹¹ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) พิมพ์ครั้งที่ 11 หน้า 280

ตั้งแต่ภวังค์ ภวังค์ไหว ตัดภวังค์ จนถึงตอนที่จิตจิตที่เปิดตัว 6 สามารถเทียบได้กับกระแสปฏิจสุมุปบาท ในช่วงตั้งแต่ อวิชชา ไปจนถึงอายตนะ ซึ่งเป็นช่วงก่อนที่บุคคลจะรู้เรื่องราวของสิ่งต่างๆ

ภาวะของจิตที่อยู่ในภวังค์นี้ อาจพอยกตัวอย่างเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น โดยเปรียบได้กับจิตในขณะที่หลับสนิท ไม่ฝัน ซึ่งขณะนั้น ยังไม่มีการรับรู้อารมณ์ใด ๆ ทางทวาร 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ต่อเมื่อถูกอารมณ์ต่าง ๆ จากภายนอกมากระทบ เช่น เสียงปลุก, การเขย่าตัว เป็นต้น ภวังคจิตจะถูกกระทบให้เกิดการไหว และหากไหวจนกระทั่งเกิดการตัดภวังค์หรือออกจากภวังค์เมื่อใด จิตก็จะเริ่มขึ้นสู่วิถีการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางทวาร 6 และรู้เรื่องราวต่าง ๆ ของอารมณ์ที่มากระทบนั้น ซึ่งเปรียบได้กับบุคคลที่เริ่มรู้สึกตัวตื่นขึ้นและรู้เรื่องราวของอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น แต่หากเพียงไหว แต่ไม่ถึงขั้นที่ทำให้เกิดการตัดภวังค์ จิตก็จะยังคงดำรงอยู่ในภาวะภวังค์ คืออนอนหลับสนิท ไม่ฝันต่อไป

ดังนั้น การที่จะอธิบายปฏิจสุมุปบาทให้เป็นที่เข้าใจอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรจะมีจุดตั้งต้น เริ่มจากภวังคจิต ดังที่กล่าวไปแล้ว และกระแสปฏิจสุมุปบาทจะเกิดขึ้นตั้งแต่ ภวังคจิตเริ่มถูกอารมณ์จากภายนอกมากระทบเลยทีเดียว

ทั้งนี้หากจิตยังอยู่ในภวังค์ กระแสปฏิจสุมุปบาท ก็จะยังไม่สามารถเกิดขึ้นได้ จิตที่อยู่ในภวังค์นี้ คัมภีร์อรรถกถา ได้แสดงว่า เป็น "จิตประภัสสร" เป็นจิตที่ผ่องใส ยังไม่มีกิเลสใดๆ เกิดขึ้นรบกวน แต่ก็ยังไม่ใช่จิตที่บริสุทธิ์ เพราะหากออกจากภวังค์เมื่อใด กระแสปฏิจสุมุปบาทและกิเลสทั้งหลาย ซึ่งมีฐานะเป็นอาคันตูกะหรือแขกจร ก็สามารถเกิดขึ้นและทำให้จิตเศร้าหมองได้

นอกจากนั้น ความเข้าใจตามนัยข้างต้นนี้ยังเป็นพื้นฐานสำคัญที่จะทำให้นักคุณเข้าใจ และสามารถแยกแยะได้ถึงความแตกต่างขององค์ธรรมบางองค์ในปฏิจสุมุบาท ที่ให้ความหมายเป็นอย่างเดียวกัน

ยกตัวอย่าง วิญญาณ ที่ให้ความหมายว่า คือหมู่แห่งวิญญาณ 6 ตรงปัจจยการ เพราะสังขารเป็นปัจจย วิญญาณจึงมี ซึ่งเกิดก่อนผัสสะ มีความแตกต่างจากวิญญาณ 6 ที่เกิดขึ้นหลังผัสสะอย่างไร?

หรือในกรณีนามรูป ซึ่งเกิดก่อนผัสสะ ที่ให้ความหมายของนามไว้ว่า คือ เวทนา และผัสสะ เป็นต้น แตกต่างกับองค์ธรรม คือผัสสะและเวทนา ที่เกิดขึ้นหลังผัสสะอย่างไร? ผู้เรียบเรียงจะได้อธิบายให้ชัดเจนยิ่งขึ้นต่อไป

มองปฏิจสุมุบาทโดยภาพรวม (bird's-eye view)

ก่อนที่จะอธิบายปฏิจสุมุบาทซึ่งมี 11 อาการ 12 องค์ธรรมไปตามลำดับทีละอาการ จะขออธิบายให้เห็นเป็นเค้าโครงหรือภาพรวมทั้งหมดโดยสังเขปสักครั้งหนึ่งก่อน ในลักษณะเหมือนกับการขึ้นไปมองทัศนียภาพจากที่สูงในมุมสูง เพื่อให้เห็นภาพกว้างโดยรวม อย่างที่เรียกว่า **bird's-eye view** ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นและชัดเจนมากขึ้น เมื่อได้ฟังการอธิบายรายละเอียดของอาการแต่ละอาการ ในภายหลัง

กล่าวโดยสรุป ปฏิจสุมุบาท คือกฎธรรมชาติที่แสดงให้เห็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกข์ (= ทุกขอรียสัจ) หรืออุปาทานันธ์ที่เกิดขึ้นในจิตครั้งหนึ่งๆ โดยที่แต่ละครั้งจะมีกลไกที่ทำให้เกิดจำแนกได้เป็น 11 อาการ 12 องค์ธรรม

เนื่องจากปัจจัยสมุปบาทเป็นกลไกการเกิดขึ้นของทุกข์ ดังนั้น จึงมีจุดเริ่มต้นที่ **อวิชชา** คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ในเหตุแห่งทุกข์ ในความดับทุกข์ และในวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือความไม่รู้ในอริยสัจ 4

เพราะไม่รู้ในทุกข์ เป็นต้น จึงมีการปรุงแต่งให้เกิดกระแสปัจจัยสมุปบาทที่เป็นกองทุกข์ขึ้น

มีข้อพึงระวังในที่นี้ คือ อย่าเข้าใจผิดว่า อวิชชา เป็นเหตุตั้งต้นอันดับแรกสุด (มูลการณ) หรือที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า "The First Cause" เพราะมีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า แม้อวิชชาก็มีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น กล่าวคือ **อสวะเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอวิชชา**¹²

...ด้วยอำนาจของ**อวิชชา** จะปรุงแต่งภวังคจิตซึ่งเป็นจิตที่ยังไม่มีพฤติกรรมใด ๆ ให้เกิดมีพฤติกรรม (**สังขาร**) และทำให้เกิดจิตที่จะออกมารับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ (**วิญญาณ**) เป็นไปตามอำนาจของอวิชชา วิญญาณที่เกิดขึ้นนี้ทำให้เกิดการทำหน้าที่ร่วมกันของธรรมชาติชีวิต 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายรูปและฝ่ายนาม (**นามรูป**) ซึ่งสำเร็จออกมาเป็นเครื่องเชื่อมต่อกันทำให้เกิดการรับรู้ (**อายตนะ**) จนรู้เรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ (**ผัสสะ**) และที่สำคัญ คือ การรู้เรื่องราวนั้นมีความรู้สึกหรือรสชาติของการรับรู้เกิดขึ้นด้วย (**เวทนา**) และโดยวิสัยของสัตว์โลกทั่วไปที่ยังมีอวิชชา จะเกิดความทะยานอยาก (**ตัณหา**) ไปตามรสชาติของเวทนาที่เกิดขึ้นนั้น จนเกิดเป็นความยึดมั่นถือมั่น (**อุปาทาน**) เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้น จิตก็จะเพลिनและไหลล่นอยู่แต่กับความยึดมั่นถือมั่นนั้น จนกลายเป็นโลกของบุคคลนั้น (**ภพ**) และเกิดเป็นชีวิตทุกข์หรือทุกข์อริยสัจขึ้น กล่าวโดยสรุป คือเกิด **อุปาทานันธ์** หรือชีวิตที่ประกอบอยู่ด้วยความยึดมั่นถือมั่น โดยแสดงตัวออกมาเป็น **ชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกข์โทมนัสอุปายาส**

¹² พระไตรปิฎกเล่มที่ 12 ข้อ 128

ชีวิตที่มีความยึดมั่นถือมั่นนี้แหละ ที่ทางพุทธศาสนา แสดงว่าเป็นชีวิตทุกข์ ยึดมั่นมากก็ทุกข์มาก ยึดมั่นน้อยก็ทุกข์น้อย ไม่ยึดมั่นก็ไม่ทุกข์ และสาระสำคัญของอุปาทานชั้นนี้ มีรากฐานอยู่ที่ความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น เรา ของเรา ตัวตนของเรา

ดังนั้น อุปาทานชั้นนี้อันดับแรกสุดที่เกิดขึ้น คือ **ชาติ** นี้ จึงมีสาระสำคัญ คือ การเกิดขึ้นของภาวะชีวิตที่มีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น เรา ของเรา ตัวตนของเรา

เมื่อชาติ คือภาวะชีวิตที่มีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น เรา ของเรา ตัวตนของเรา เกิดขึ้น อุปาทานชั้นนี้ในลำดับถัดไปคือ **ชรา** ก็จะเกิดขึ้น ความหมายในที่นี้ คือ ภาวะชีวิตที่มีความยึดมั่นถือมั่น ว่ามี **เราผู้เสื่อม เราผู้ด้อยลง เราผู้อ่อนแอจนคลอนแคลน เราผู้ไม่มั่นคง** ทำให้เกิดระดับความรุนแรงของทุกขอริยสังขมาเพิ่มขึ้นไปอีก และถึงที่สุดก็เกิดเป็น **มรณะ** ซึ่งหมายถึง ภาวะชีวิตที่มีความยึดมั่นถือมั่น ว่ามี **เราผู้พลัดพราก เราผู้สูญสิ้น เราผู้หายน่ะ เราผู้ถูกทำลาย** ทำให้ทุกขอริยสังขมาเพิ่มระดับจนถึงขีดสูงสุด

ส่วน **โสกะปริเทวะทุกข์โทมนัสอุปายาส** (ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ) เป็นเพียงอาการปรากฏของทุกขอริยสังขมา ที่แสดงให้เห็นชัดเจนออกมาเท่านั้น

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง จึงมิได้ด้วยประการฉะนี้

กลไกของปฏิจจสมุปบาทดังที่ได้อธิบายแล้วนี้ อาจจะทำให้กระชับยิ่งขึ้นอีกได้ว่า เกิดขึ้นเนื่องจากจิตมีท่าทีในการรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างไม่ถูกต้อง จึงทำให้เกิดการปรุงแต่งไปในทางยินดีและเพลินกับการแสวงหารสชาติของสัมผัสที่รับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ จนยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็น เรา ของเรา ตัวตนของเรา และเกิดเป็นกองทุกข์ขึ้น

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร

ดังที่ได้เสนอไว้ว่า การจะอธิบายปฏิจสมุปบาท ให้เป็นที่เข้าใจและแจ่มแจ้ง ควรจะมีจุดตั้งต้นจากภวังคจิต โดยที่ผู้เรียบเรียงได้ยกตัวอย่างให้พอเข้าใจแล้วว่า ภวังคจิต คือ จิตในขณะหลับสนิท ไม่ฝัน นั้น

มีเรื่องที่จะต้องทำความเข้าใจตรงนี้ให้ดีกว่าก่อนว่า การกล่าวถึงภวังคจิตนี้ ไม่ได้เป็นการบอกว่า กระแสปฏิจสมุปบาทมีจุดเริ่มต้นจากบุคคลในขณะที่กำลังหลับสนิทอยู่ การกล่าวถึงภาวะของจิตในขณะหลับสนิท ไม่ฝัน เป็นเพียงการยกตัวอย่างเพื่อให้พอรู้จักและเข้าใจภาวะของภวังคจิตเท่านั้น เพราะในขณะนอนหลับสนิท ไม่ฝัน จิตจะดำรงอยู่แต่ในภาวะที่เป็นภวังคจิต เกิด-ดับ ๆ อยู่ตลอดเวลา โดยไม่เกิดจิตประเภทอื่นแทรกขึ้นมาเลย แต่ในขณะที่ตื่นอยู่หรือกำลังทำอะไรอยู่ ซึ่งจิตขึ้นสู่วินิจฉัย ไม่ใช่จะไม่มีภวังคจิตเกิดขึ้น ทุกวิถีจิตที่เกิดขึ้นรับรู้และมีปฏิสัมพันธ์ต่ออารมณ์ภายนอก โดยธรรมชาติจะมีจุดเริ่มต้นที่ภวังคจิต และจบลงด้วยภวังคจิตทั้งนั้น การรับรู้ต่ออารมณ์หนึ่ง ๆ จะมีวิถีจิตเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก

ดังนั้น แม้ในขณะที่กำลังตื่นอยู่ ก็ปรากฏมีภวังคจิตเกิดขึ้น สลับกับการเกิดจิตประเภทอื่น ๆ ที่ขึ้นสู่วินิจฉัยการรับรู้ ปฏิจสมุปบาทจึงเกิดได้ตลอดเวลา เมื่อจิตออกจากภวังค์และขึ้นสู่วินิจฉัย

เมื่อภวังคจิตถูกอารมณ์จากภายนอกมากระทบ การกระทบนั้นมีผลทำให้ภวังคจิตเกิดการไหว ; การไหวของภวังคจิตดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของภวังคจิต จากภวังคจิตที่ยังไม่มีพหุติใดๆ กลายมาเป็นภวังคจิตที่เริ่มมีพหุติ ซึ่งใน

ที่นี้ก็คือบุคลิกภาพทั้งทางกาย วาจา และความรู้สึกนึกคิด หรืออุปนิสัยการแสดงออกที่เป็นของบุคคลนั้น ๆ ที่เกิดขึ้น

พฤติกรรมซึ่งเป็นบุคลิกภาพทางกาย วาจา และความรู้สึกนึกคิด หรืออุปนิสัยการแสดงออกที่เป็นของบุคคลนี้ ในทางศาสนาก็คือสิ่งที่เรียกว่า กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร หรือความสามารถในการปรุงแต่งเพื่อแสดงออกทางกาย วาจา ใจ ของบุคคลนั่นเอง สังขารทั้งหมดเหล่านี้ จะมีลักษณะหรือคุณภาพเป็นอย่างไร ขึ้นอยู่กับความรู้ (วิชา) หรือความไม่รู้ (อวิชา) ที่จิตของบุคคลนั้นสะสมจนเป็นความเคยชินหรือจนเป็นปกติ

กล่าวให้ชัดยิ่งขึ้น อวิชาในปฏิจจสมุปบาทนี้มีความหมายเฉพาะว่า คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ในเหตุแห่งทุกข์ ในความดับทุกข์ และในปฏิปทาที่จะให้ถึงความดับทุกข์ หรือความไม่รู้ในอริยสัจ 4

ดังนั้น อวิชาในปฏิจจสมุปบาทนี้จึงทำหน้าที่ปรุงแต่งภวังคจิตที่ถูกอารมณ์ภายนอกมากระทบจนไหวนั้น ให้มีพฤติกรรมหรือสังขาร (กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร) ที่เป็นบุคลิกภาพและอุปนิสัยของบุคคลในทางที่จะออกไปรับรู้อารมณ์แล้วเกิดเป็นทุกข์ขึ้นโดยเฉพาะ

จึงเห็นได้ว่า ในขณะที่บุคคลหลับสนิท ไม่ฝัน ซึ่งจิตอยู่ในภวังค์นั้น จะไม่มีการรับรู้ใด ๆ ทางทวาร 6 และจะยังไม่มีพฤติกรรมต่าง ๆ ของจิตเกิดขึ้น แต่พอถูกปลุกหรือถูกอารมณ์จากภายนอกมากระทบจนภวังคจิตเกิดการไหวเท่านั้น พฤติกรรมของจิตซึ่งเป็นบุคลิกภาพและอุปนิสัยต่าง ๆ ในความเป็นบุคคลคนนั้น ก็ถูกปรุงแต่งให้เกิดขึ้นทันที

อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่กล่าวแล้วนี้

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ สังหารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน

ภวังคจิตที่ถูกอารมณ์ภายนอกมากระทบให้ไหว จะถูกปรุงแต่งจากจิตที่ไม่มีพฤติกรรมใด ๆ ให้กลายมาเป็นจิตที่เริ่มมีพฤติกรรมหรือบุคลิกภาพที่เป็นไปตามอำนาจวิชาของบุคคลนั้นๆ

ภวังคจิตที่เริ่มมีพฤติกรรมดังกล่าวนี้ คือภวังคจิตที่เริ่มไหว และจะเริ่มออกไปทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ต่างๆ ที่มากระทบต่อไป การที่ภวังคจิตจะออกไปทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ต่างๆ ที่มากระทบได้นั้น ปัจจัยสำคัญคือ จะต้องตัดภวังค์หรือออกจากสภาพความเป็นภวังค์อย่างสิ้นเชิงเสียก่อน ซึ่งทำได้โดยอารมณ์ที่มากระทบเมื่อกระทบแรงขึ้นๆ ก็จะทำให้ภวังคจิตที่ไหว่นั้นปรุงแต่งให้เกิดวิญญาน 6 ขึ้น (จะเกิดเป็นวิญญานในทางใด ขึ้นอยู่กับอารมณ์ภายนอกอะไรที่มากระทบ) เพื่อที่จะรับรู้ต่ออารมณ์ที่มากระทบนั้น

วิญญาน 6 ที่เกิดขึ้นในขั้นตอนนี้ แตกต่างจากวิญญาน 6 ที่เกิดขึ้นในขั้นตอนสพายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ซึ่งเป็นวิญญาน 6 ที่เกิดจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอกมากระทบกัน แล้วทำให้เกิดการรู้เรื่องราวต่างๆ ของอารมณ์ขึ้น

แต่วิญญาน 6 ในขั้นตอนนี้ เป็นวิญญาน 6 ที่เกิดขึ้นจากการกระทบกันของอารมณ์ภายนอกกับภวังคจิตโดยตรง (ไม่ใช่เกิดขึ้นจากอายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอก) วิญญาน 6 ในขั้นตอนนี้ จึงเพียงสามารถรับรู้ต่ออารมณ์ที่มากระทบเท่านั้น แต่ยังไม่สามารถรู้เรื่องราวของอารมณ์นั้นๆ ได้ ; วิญญาน 6 ที่เกิดขึ้นนี้เอง ที่ทำให้เกิดการตัดภวังค์และเกิดการเคลื่อนออกจากสภาพของภวังคจิต ให้ขึ้นสู่วิถีเพื่อรับรู้อารมณ์ต่อไป

ในกรณีนี้ อาจเปรียบได้กับการปลุกบุคคลที่กำลังหลับสนิท ไม่ฝัน (จิตขณะนั้นอยู่ในภวังค์) ในขั้นตอนนี้ บุคคลเริ่มรับรู้ต่ออารมณ์ที่มากระทบ แต่ยังไม่สามารถรู้เรื่องราวของอารมณ์ได้ คือเพียงรับรู้ว่ามีอะไรบางอย่างที่เข้ามากระทบ แต่ยังไม่รู้ว่าเป็นอะไร

สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่กล่าวแล้วนี้

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

ประเด็นสำคัญที่จำเป็นต้องรู้ก่อน เพื่อการทำความเข้าใจในปัจจัยการขั้นตอนนี้ คือ **นามรูปในที่นี้มีลักษณะเป็นเอกพจน์ ไม่ได้เป็นพหูพจน์ โดยแยกเป็นนามส่วนหนึ่ง และเป็นรูปอีกส่วนหนึ่ง**

ความเป็นเอกพจน์ของนามรูป มีความหมายว่า ธรรมชาติของชีวิตที่ประกอบด้วยส่วนที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ทั้งนามและรูป จะต้องผสมผสานและรวมกันเป็นหนึ่งเดียวในการทำหน้าที่ จึงจะสามารถขับเคลื่อนองคภาพของชีวิตทั้งหมดเพื่อรู้ และปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ ภายนอกได้

เพื่อความเข้าใจในเรื่องนี้ ขอเสนอให้พิจารณาพระพุทธพจน์บทหนึ่งทีกล่าวว่า "บุรุษนี้ประกอบอยู่ด้วยธาตุ 6 อย่าง คือ ปรฐ्वิธาตุ (ดิน), อาโปธาตุ (น้ำ), เตโชธาตุ (ไฟ), วาโยธาตุ (ลม), อากาสธาตุ (ที่ว่าง) และวิญญาณธาตุ (รู้)"¹³

ธาตุทั้ง 6 ดังกล่าว เป็นธาตุพื้นฐานหรือธาตุตั้งต้นของสิ่งที่เป็นสังขตธรรมหรือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย หมายความว่า สิ่งต่างๆ หรือปรากฏการณ์ต่างๆ เกิดขึ้นจากการผสมผสาน หรือการปรุงแต่งของธาตุทั้ง 6 นี้เอง จนมาเป็นสรรพสิ่งที่เป็นสังขตธรรม

¹³ พระไตรปิฎก เล่มที่ 14 ข้อ 679

ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และธาตุที่ว่าง จัดเป็น
ธาตุฝ่ายรูป

ส่วนวิญญาณธาตุ หรือธาตุรู้ จัดเป็นธาตุฝ่ายนาม

คำว่า **นามรูป** จึงมีความหมายว่า เป็นองค์ธรรมที่เกิดขึ้น
จากการผสมผสานจนเป็นหนึ่งเดียวของธาตุทั้ง 6 ดังกล่าว

จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่เริ่มต้นของกระแสปัจจุสมุปบาท จากอริชชา
--> สังขาร จนมาถึงวิญญาณ ยังไม่มีเรื่องราวของธรรมชาติฝ่ายรูป
เข้ามาเกี่ยวข้อง แต่หลังจากเกิดวิญญาณแล้ว จึงมีธรรมชาติฝ่ายรูป
เข้ามาเกี่ยวข้อง โดยเกิดเป็น นามรูป

ดังนั้น ในขั้นตอนของกระแสปัจจุสมุปบาท ตั้งแต่ อริชชา
--> สังขาร --> วิญญาณ และยังไม่ได้ปรุงแต่งให้นามรูป
เกิดขึ้น ภาวะของชีวิตจะอยู่ในลักษณะที่เป็นธาตุ 6 ที่กระจัด
กระจาย โดยเฉพาะธาตุฝ่ายรูปกับธาตุฝ่ายนามยังดำรงอยู่
อย่างเป็นเอกเทศต่อกัน จึงยังไม่สามารถขับเคลื่อนองคัพพ
ของชีวิตทั้งหมดเพื่อรู้ และปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ ได้

กล่าวให้ชัดยิ่งขึ้นถึงความหมายของ **นามรูป**

นาม ในที่นี้ มีที่มาจาก **วิญญาณ 6** ที่เกิดขึ้นในขั้นตอนของ
สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

ส่วน **รูป** ในที่นี้ มีที่มาจาก **ตัวประสาท** ที่เกิดขึ้นจากการปรุง
แต่งของธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม

คำว่า **นามรูป** จึงหมายถึง **การผสมผสานจนเป็นหนึ่งเดียว**
ของวิญญาณ 6 กับ ตัวประสาท และเพราะการร่วมกันจนเป็น
หนึ่งเดียวในการทำหน้าที่ จึงทำให้เกิดคุณสมบัติพิเศษบางอย่างขึ้น
จนทำให้สามารถขับเคลื่อนองคัพพของชีวิตทั้งหมดได้

ยกตัวอย่าง ในภาวะที่หลับสนิท ไมฝัน ซึ่งยังไม่มีวิญญาณ 6
เกิดขึ้น หรือในภาวะที่ตื่นอยู่ แต่ประสาทส่วนนั้นเสียไป หรือถูกทำให้
อยู่ในภาวะที่คล้ายกับเสียไป ก็ไม่สามารถรู้และทำอะไรได้ นั่นเป็น
เพราะธาตุทั้ง 2 ฝ่าย คือ นาม และ รูป ไม่สามารถหรือไม่ได้ผสมผสาน
กันจนเป็นหนึ่งเดียวในการทำหน้าที่ นั่นเอง

เพื่อให้เห็นเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น อาจเปรียบชีวิตได้กับเครื่องใช้ไฟฟ้า
ซึ่งจะต้องมีทั้งกระแสไฟฟ้า(=วิญญาณ) และสายไฟฟ้า (=ตัวประสาท)
เป็นปัจจัยร่วมสำคัญ (=นามรูป) จึงทำให้เครื่องใช้ไฟฟ้าทำงานได้

เมื่อมีการตัดวงจรและเกิดวิญญาณ 6 ขึ้น ; วิญญาณ 6 ที่
เกิดขึ้นนี้จะไหลแล่นไปตามตัวประสาท และผสมผสานกับตัว
ประสาท จนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เกิดเป็นนามรูป ขึ้น

การเกิดขึ้นของนามรูป ทำให้เกิดมีคุณสมบัติพิเศษบาง
อย่างเพิ่มมากขึ้นไปอีก โดยในส่วนของนาม ทำให้เกิดคุณสมบัติที่สามารถ
จะรู้เรื่องราว(ผัสสะ), รู้สึก(เวทนา), จดจำ(สัญญา), ตลอดจนสามารถ
แสดงเจตน์จำนง (เจตนา) และความใส่ใจ (มนสิการ) และในส่วนของ รูป
ทำให้เกิดรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ซึ่งทั้งหมดเป็นคุณสมบัติสำคัญที่ทำให้
สามารถขับเคลื่อนของคาพยพของชีวิตเพื่อรู้และปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ
ได้ ภาวะของนามรูปจึงเป็นภาวะชีวิตที่พร้อมจะทำหน้าที่ต่างๆ ต่อไป

วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป เกิดขึ้นด้วยอาการ
ดังที่กล่าวแล้วนี้

ปัจจัยการในขั้นตอนนี้ มีความพิเศษยิ่งกว่าในขั้นตอนอื่น
ทั้งหมด กล่าวคือ นอกจากตรัสว่าวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปแล้ว
พระพุทธองค์ยังได้ตรัสอีกว่า แม้นามรูปก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ
ซึ่งน่าพิศวงยิ่งว่าทำไมจึงตรัสเช่นนั้น

ทั้งนี้เพราะภาวะของนามรูป เป็นภาวะที่วิญญูณ 6 ผสมผสานจนเป็นหนึ่งเดียวกับตัวประสาท ในการทำหน้าที่ จึงทำให้ทั้งจิตและตัวประสาททำงานอยู่ตลอดเวลา ตราบเท่าที่นามรูปยังปรากฏอยู่ การที่นามรูปทำงานต่อเนื่องอยู่เป็นระยะเวลานานนั้น ทำให้ทั้งจิตและประสาทเหน็ดเหนื่อย และหากนานจนเกินไป ก็จะทำให้กระทบกระเทือนและเป็นอันตรายต่อทั้งจิตและตัวประสาทได้มาก ดังนั้น เมื่อทำงานไปได้ช่วงเวลาหนึ่ง โดยธรรมชาติจะมีการสลายจากนามรูป กลับไปเป็นวิญญูณ 6 และกลับสู่ภวังค์หรือเข้าสู่ภาวะหลับ ทั้งนี้เพื่อให้ทั้งจิตและตัวประสาทได้พักและสะสมพลัง เพื่อจะได้สามารถกลับมาทำกิจต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป

ดังนั้นในขั้นตอนนี้จึงมีปัจจัยการตามที่เราที่ตรัสไว้ว่า **เมื่อนามรูปก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณ** ด้วย

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ

เมื่อนามรูปเกิดขึ้น จะมีการปรุงแต่งต่อให้นามรูป นั้นเกิดเป็นอายตนะหรือเครื่องเชื่อมต่อกับอารมณ์ต่างๆ ภายนอก ซึ่งมี 6 อย่างด้วยกัน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

มนสิการ หรือ ความใส่ใจในนามรูป เป็นสิ่งที่มีบทบาทสำคัญที่จะเลือกปรุงแต่งให้เกิดอายตนะใดขึ้น เช่น หากมีมนสิการมาที่ตา อายตนะคือตาจึงเกิดขึ้น และจึงสามารถรับรู้และรู้ต่ออารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางตาได้ ในอายตนะอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน

นอกจากนั้น มนสิการยังมีบทบาทสำคัญยิ่งในขั้นตอนของผัสสะ โดยจะทำหน้าที่เลือกอารมณ์ ตลอดจนเลือกการใส่ใจต่ออารมณ์ที่รับรู้ ซึ่งแยกได้เป็น 2 แบบใหญ่ ๆ คือการใส่ใจแบบโยนิโสมนสิการ

และการใส่ใจแบบ **อโยนิโสมนสิการ** ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะกำหนด กระแสปฏิจจสมุขปาทในลำดับต่อจากผัสสะไปนั้นว่าจะให้ดำเนินไป ในทิศทางใด ดีหรือชั่ว ทุกข์หรือไม่ทุกข์

ในกรณีนี้ เปรียบได้กับบุคคลที่ถูกปลุกให้ตื่น จนอายตนะต่าง ๆ ทั้ง 6 อยู่ในภาวะพร้อมที่จะรับรู้และรู้เรื่องราวของอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามาสัมผัส

นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ เกิดขึ้นด้วยอาการ ดังที่กล่าวแล้วนี้

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ สพายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

คำว่า **อายตนะ** มีความหมายว่า **เครื่องเชื่อมต่อการรับรู้** บุคคลจะรู้เรื่องราวของสิ่งต่างๆ ที่เป็นอารมณ์ ภายนอกได้ ก็โดยผ่านอายตนะนี้เอง ; หากไม่มีอายตนะเกิดขึ้น ก็ไม่สามารถรู้เรื่องราวของสิ่งต่างๆ ที่เป็นอารมณ์ภายนอกได้

อายตนะ 6 ในขณะใดขณะหนึ่ง จะเกิดขึ้นได้เพียงครั้งละ อายตนะเดียวเท่านั้น ขึ้นอยู่กับว่าในขณะนั้น ๆ กำลังมีมนสิการไปใน อายตนะใด เช่น หากอายตนะ คือ ตา เกิดขึ้น อายตนะอื่นอีก 5 อย่างก็ ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม อายตนะทั้ง 6 สามารถเกิดสลับไปมา ได้อย่างรวดเร็ว จนคล้ายกับว่าอายตนะต่างๆ นั้น เกิดขึ้นพร้อมๆ กัน

เมื่ออายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เกิดขึ้น หมายความว่า มีเครื่องเชื่อมต่อการรับรู้เกิดขึ้น จึงสามารถไปเชื่อมต่อกับอายตนะภายนอกที่ถูกคู่กัน คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ ตามลำดับ ; อายตนะภายในและอายตนะภายนอก ที่ไม่ถูกคู่กัน ไม่สามารถเชื่อมต่อกันได้ เช่น ตา ต้องเชื่อมต่อกับรูป ไม่สามารถเชื่อมต่อกับเสียง เป็นต้น

อายตนะภายในที่เกิดขึ้น เมื่อมากระทบหรือเชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก จะทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า วิญญาณ 6 ชั้น **ซึ่งในขั้นตอนนี้ เป็นวิญญาณ 6 ที่รู้แจ้งและรู้เรื่องราวของอารมณ์ที่มาเชื่อมต่อกับอายตนะ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สิ่งต้องกาย และการรู้เรื่องในใจ**

การเกิดขึ้นขององค์ประกอบ 3 อย่างนี้ คือ **อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณทางอายตนะ** มีชื่อเรียกรวมว่า **ผัสสะ** เมื่อมีผัสสะเกิดขึ้น บุคคลจึงมีการรู้เรื่องราวของสิ่งต่างๆ

ในกรณีของผัสสะ หากกล่าวให้ละเอียดยิ่งขึ้น ยังมีการจำแนกเป็น 2 ประเภท คือ **ปฏิขัมผัส** และ **อธิวจนสัมผัส**¹⁴ ซึ่งได้มีคำอธิบายไว้สั้น ๆ ว่า คือ **สัมผัสทางรูป** และ **สัมผัสทางนามคือใจ** ตามลำดับ

สัมผัสทางรูป มีความหมายว่า เป็นการสัมผัสที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะ 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งเป็นการสัมผัสและรับรู้เฉพาะสี เสียง กลิ่น รส และสิ่งต้องกาย ล้วน ๆ โดยยังไม่มีเรื่องราวของคุณค่าและความหมายของสิ่งต่างๆ ที่รับรู้เกิดขึ้น

ส่วนสัมผัสทางนาม มีความหมายว่า เป็นการสัมผัสที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะที่ 6 คือ ใจ ซึ่งเป็นการสัมผัสที่มีการรับรู้ที่กว้างขวางมาก สัมผัสทางรูปเมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะมีการส่งต่อมายังสัมผัสทางนามอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้เกิดความรู้ในเรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นสัมผัสทางรูปมากยิ่งขึ้นไปอีก โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นคุณค่าและความหมาย ตลอดจนข้อบัญญัติของสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น นอกจากนั้นยังรับรู้กรรมธรรม์ต่าง ๆ ที่มาสัมผัสทางนามโดยตรง เช่น ความรู้สึก นึก คิด ฯลฯ

¹⁴ พระไตรปิฎก เล่มที่ 29 ข้อ 62

สพายนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ เกิดขึ้นด้วยอาการ
ดังที่กล่าวแล้วนี้

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

การรู้เรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ โดยผัสสะนี้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะผัสสะเป็นแหล่งหรือชุมทางสำคัญที่จะทำให้เกิดสิ่งหรือเรื่องต่าง ๆ แตกตัวออกไปได้มากมายมหาศาล

ในนิพเพติกสูตร¹⁵ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ว่า ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งกาม, เวทนา, สัญญา และกรรม ซึ่งล้วนเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง และมีความหมายต่อชีวิตเป็นอย่างมาก

แต่ในกระแสปฏิบัติสมุปปาท ทรงเลือกเอาเฉพาะปัจจัยอาการที่ว่า ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งเวทนา เป็นประเด็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะเวทนาหรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการสัมผัสกับสิ่งต่าง ๆ ทางอายตนะทั้ง 6 ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นรสชาติของการสัมผัสนั้นมีอิทธิพลผูกมัดจิตใจ ตลอดจนครอบงำธรรมอื่น ๆ ให้เป็นไปตามอำนาจ ยิ่งกว่าสิ่งใด ถึงขั้นมีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นที่ประชุมลง"¹⁶ ซึ่งหมายความว่า พฤติกรรมและการกระทำทั้งหลายของผู้ที่ยังมีอวิชชา และด้วยอำนาจของอโยนิโสมนสิการ จะชักนำให้การรับรู้ตรงผัสสะนี้ มีจุดมุ่งเพื่อแสวงหาเวทนาหรือรสชาติจากการสัมผัสเป็นสำคัญ

ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่
กล่าวแล้วนี้

¹⁵ พระไตรปิฎก เล่มที่ 22 ข้อ 334 ; ¹⁶ พระไตรปิฎก เล่มที่ 24 ข้อ 58

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

เมื่อเวทนาหรือรสชาติแห่งการสัมผัสทั้งหลายทางอายตนะ 6 ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลผูกมัดจิตใจของบุคคลเป็นอย่างยิ่งเกิดขึ้น จะเร้าความปรารถนาหรือความทะยานอยาก (**ตัณหา**) ให้เกิดขึ้น และเป็นไปตามอำนาจของเวทนาที่เกิดขึ้นนั้น

กล่าวคือ หากเป็น **สุขเวทนา** ก็จะเร้าให้เกิดความปรารถนาหรือความทะยานอยากไปในทางที่จะครอบครองเป็นเจ้าของ (= **กามตัณหา**) หรือต้องการดำรงอยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับภาวะของสุขเวทนานั้น (= **ภวตัณหา**)

แต่หากเป็น **ทุกขเวทนา** ก็จะเร้าให้เกิดความปรารถนาหรือความทะยานอยากไปในทางที่จะผลัดไใสหรือหนีจากภาวะของทุกขเวทนานั้น (= **วิภวตัณหา**)

ในกรณีที่เป็น **อทุกขมสุขเวทนา** (เวทนาที่ยังตัดสินใจไม่ได้ว่าเป็นสุขหรือเป็นทุกข์) ก็ขึ้นอยู่กับบุคคลแต่ละคนว่าจะตัดสินใจต่อเวทนานั้นอย่างไร หากตัดสินใจไปในทางที่ปรารถนาจะครอบครอง หรือดำรงอยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเวทนานั้น ก็จะเร้าให้เกิด **กามตัณหา** และ **ภวตัณหา** ตามลำดับ ; ในทางตรงข้ามหากตัดสินใจไปในทางที่ปรารถนาจะผลัดไใสหรือหนีไป ก็จะเร้าให้เกิด **วิภวตัณหา** ขึ้น

เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่กล่าวแล้วนี้

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

บุคคลเมื่อมีความทะยานอยากในรสชาติสัมผัสของสิ่งใด (**ตัณหา**) ก็จะยึดติดอยู่กับสิ่งนั้น และก่อตัวเป็นความยึดมั่นถือมั่น

ในรูปแบบต่างๆ ขึ้น (อุปาทาน) โดยมีจิตฝังลงไปว่า ความยึดมั่น
ถือมั่นนี้ จะทำให้ชีวิตมีความสุข ความมั่นคง และความยั่งยืน
ที่แท้จริง

อุปาทาน หรือความยึดมั่นถือมั่น จำแนกออกเป็น 4 อย่าง
ด้วยกัน คือ

1. กามอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในกาม หรือใน
ความสุขที่เกิดขึ้นจากการสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยมี
ความยึดมั่นถือมั่นว่า ความสุขที่แท้จริงของชีวิต คือความสุขที่มาจาก
กามคุณ 5 ; การจะมีความสุขที่มั่นคงและยั่งยืน คือการมีชีวิตอยู่ด้วย
ความพร้อมพร้อมของ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งต้องกาย ที่น่ายินดีและ
น่าปรารถนา

2. ทิฏฐอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิ หรือ
ทฤษฎี ความเห็น หรือความเชื่อในคำสอนต่างๆ โดยมีความยึดมั่น
ถือมั่นว่า ความสุขที่แท้จริง จะเกิดขึ้นได้ด้วยการดำเนินชีวิตไปตาม
ทิฏฐิ ทฤษฎี หรือความเห็น ที่เชื่อหรือที่ยึดมั่นอยู่เท่านั้น

3. สีลัพพตอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในศีลพรต
หรือในการปฏิบัติตามข้อวัตรอะไรบางอย่าง แล้วจะทำให้บรรลุ
ความสุขที่แท้จริง

4. อัตตวาหุอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน
โดยมีความยึดมั่นถือมั่นว่า มีสิ่งที่เรียกว่าตัวตนที่เป็นแก่นสารของชีวิต
ความสุขที่แท้จริงจะเกิดขึ้นได้ด้วยการที่ตัวตนนี้ได้เข้าถึงหรือบรรลุ
อะไรสักอย่างหนึ่งที่เป็นภาวะสูงสุด

ต้นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่
กล่าวแล้วนี้

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

เมื่อบุคคลมีจิตฝังลงในความยึดมั่นถือมั่นอันใด (อุปาทาน) จิตก็จะผลิตเพิลินและโลดแล่นอยู่แต่กับความยึดมั่นถือมั่นนั้น จนกลายเป็นโลกของบุคคลนั้น (ภพ)

ภพในที่นี้ จำแนกตามสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาที่ละเอียดประณีตยิ่งไปกว่าสุขเวทนาที่บุคคลยึดมั่นถือมั่นเป็นสำคัญ ประมวลสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาที่บุคคลที่ยังมีอวิชชา (คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ 4) จะรู้จักและยึดมั่นถือมั่นอยู่จัดได้เป็น 3 ระดับ คือ

- สุขเวทนาที่เนื่องมาจากกาม
- สุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาที่เนื่องมาจากรูปฌาน
- อุเบกขาเวทนาที่เนื่องมาจากอรูปฌาน

ซึ่งมีชื่อเรียกตามเวทนาที่ยึดมั่นข้างต้นนี้ว่า **กามภพ, รูปภพ และ อรูปภพ** ตามลำดับ

อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่กล่าวแล้วนี้

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

คำว่า **ชาติ** ตามที่ได้มีพระพุทธพจน์ตรัสอธิบายไว้ว่า คือ **ความปรากฏของขันธ์** เป็นต้นนั้น เป็นคำที่มีความหมายพิเศษที่จะต้องวินิจฉัยให้ดี

ในที่นี้ขอเสนอให้พิจารณาเรื่อง อริยสัจ 4 ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดง โดยเฉพาะในหัวข้อแรก คือ **ทุกข์อริยสัจ** ซึ่งให้ความหมายไว้ว่า คือ ความเกิด (**ชาติ**), ความแก่ (**ชรา**), ความตาย (**มรณะ**),

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ (โสกะ
ปริเทวะทุกข์โทมนัสอุปายาส) ฯลฯ และมีคำตรัสสรุปรวบยอดไว้ว่า
"ว่าโดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์"

ดังนั้น ความปรากฏของชั้น 5 ในที่นี้ จึงมีความหมายพิเศษ
ว่าเป็น ความปรากฏของอุปาทานชั้น 5 หรือชั้น 5 ที่ประกอบอยู่
ด้วยความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเป็นความปรากฏของชีวิตทุกข์ หรือทุกข์ขอรียสัจ
นั่นเอง โดยให้น้ำหนักอยู่ที่อุปาทาน คือ อัตตวาอุปาทาน หรือความ
ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น เรา ของเรา ตัวตนของเรา ซึ่งมีความหมาย
ครอบคลุมอุปาทานอื่น ๆ ทั้งหมด

เมื่อจิตเพลิดเพลिनและโลดแล่นอยู่แต่กับความยึดมั่น
ถือมั่นนั้น จนกลายเป็นโลกของบุคคลนั้น (ภพ) บุคคลจึงเกิด
ความรู้สึกว่ามีภาวะชีวิตที่เป็น เรา ของเรา และตัวตนของเรา (ชาติ)
เป็นผู้โลดแล่นอยู่ในโลกนั้น

ภาวะชีวิตที่มีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น เรา ของเรา ตัวตนของ
เรา นั้น ทำให้บุคคลเกิดความรู้สึกแปลกแยก และมี "เรา" ที่แยกออก
ไปจากธรรมชาติ จึงทำให้เกิดความรู้สึกที่ต้องการเข้าไปควบคุมและ
จัดการธรรมชาติ ตลอดจนถึงที่ยึดว่าเป็นเราและของเรานั้น ให้เป็นไป
อย่างที่เรา ต้องการ ซึ่งโดยสรุป ก็คือ ต้องการไม่ให้มีการเปลี่ยนแปลง
ไปในทางที่ไม่ต้องการ (นิจจัง) ต้องการให้คงทนอยู่เช่นนั้นตลอดไป
(สุขขัง) และต้องการให้สิ่งต่างๆ เป็นไปตามอำนาจการบังคับของตน
(อัตตา) ซึ่งเป็นเรื่องที่ขัดแย้งกับสัจจะหรือความจริงของธรรมชาติ
ที่ทุกสิ่งล้วนดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย (อนิจจัง)
อยู่ในภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขัง) และไม่อยู่ในอำนาจ
การบังคับของใคร (อนัตตา)

ดังนั้น ชีวิตที่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เรา ของเรา ตัวตน
ของเรานี้ โดยธรรมชาติจึงเป็นชีวิตที่ขัดแย้งกับสัจจะหรือความจริง
ของธรรมชาติตลอดเวลา ผลของความขัดแย้งนี้เองที่ก่อให้เกิด
เป็นชีวิตทุกข์ (ทุกข์ขอรียสัจ) และพร้อมที่จะก่อตัวเป็นความทุกข์
ที่รุนแรงยิ่งขึ้นต่อไป

หากยึดมั่นถือมั่นมาก จะทำให้เกิดทุกข์มาก

หากยึดมั่นถือมั่นน้อย จะทำให้เกิดทุกข์น้อย

ความหมายของชาติอีกนัยหนึ่ง ที่ตรัสไว้ว่า คือ *ความได้
อายุตนะครบในหมู่สัตว์* ก็เป็นข้อความที่มีความหมายพิเศษอีกเช่นกัน
ในที่นี่หมายความว่า นอกจากจะยึดมั่นถือมั่นในขั้น 5 ว่าเป็น เรา
ของเรา ตัวตนของเรา แล้ว แม้แต่อายุตนะรวมทั้งสิ่งที่รับรู้
ทางอายตนะ ก็พลอยถูกยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น เรา ของเรา ตัวตน-
ของเรา ไปด้วย

*ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่กล่าว
แล้วนี้*

◆ วิเคราะห์-สังเคราะห์ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชราภพ

เมื่อ *ชาติ* คือ อุปาทานขั้น 5 หรือ ภาวะชีวิตที่ประกอบอยู่ด้วย
ความยึดมั่นถือมั่นว่า เรา ของเรา ตัวตนของเรา เกิดขึ้น จะทำให้
อุปาทานขั้น 5 ในลำดับถัดไป คือ ชรา เกิดขึ้น

คำว่า *ชรา* โดยสาระสำคัญแล้ว หมายถึง *ความเสื่อม ภาวะที่
ด้อยลง ความอ่อนแอคลอนแคลน หรือความไม่มั่นคง* ดังที่พระพุทธ-
องค์ได้ตรัสให้เห็นเป็นรูปธรรมว่า คือภาวะของความแก่ ฟันหลุด ผมหงอก
หนังเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ เป็นต้น

ดังนั้น **ชรา** ในที่นี้ จึงมีความหมายพิเศษเช่นเดียวกัน กับคำว่า **ชาติ** กล่าวคือ เป็นอุปาทานขันธ์ หรือภาวะชีวิตที่ยึดมั่นถือมั่นว่า **เรา** ของเรา **ตัวตน**ของเรา ที่เป็นผู้เสื่อม ผู้ด้อยลง ผู้อ่อนแอจนคลอนแคลน ผู้ไม่มั่นคง ซึ่งทำให้ระดับความรุนแรงของอุปาทานขันธ์ หรือทุกขอริยสังข์ เพิ่มมากขึ้นไปอีก

สำหรับคำว่า **มรณะ** ก็เช่นกัน มีสาระสำคัญ หมายถึง **ความพลัดพราก ความสูญสิ้น ความหายนะ หรือการถูกทำลาย**

ดังนั้น **มรณะ** ในที่นี้ จึงมีความหมายพิเศษว่า เป็นอุปาทานขันธ์ หรือภาวะชีวิตที่ยึดมั่นถือมั่นว่า **เรา** ของเรา **ตัวตน**ของเรา ที่เป็นผู้พลัดพราก ผู้สูญสิ้น ผู้หายนะ ผู้ถูกทำลาย ซึ่งทำให้ระดับความรุนแรงของอุปาทานขันธ์ หรือทุกขอริยสังข์เพิ่มมากขึ้นจนถึงขีดสูงสุด

ส่วน **โสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาส** (ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ) นั้น อย่างที่ได้กล่าวไปแล้ว เป็นเพียงอาการปรากฏของทุกขอริยสังข์ที่แสดงให้เห็นชัดเจนออกมาเท่านั้น

ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ เกิดขึ้นด้วยอาการดังที่กล่าวแล้วนี้ กองทุกข์ทั้งปวง จึงมิได้ด้วยอาการเช่นนี้

ผลของความเข้าใจและรู้แจ้งในปัจจุสมุปบาท

ปัจจุสมุปบาท ดังที่กล่าวไปแล้ว จะทำให้บุคคลได้รู้ชัดถึงกลไกทั้งหมดที่ทำให้ทุกข์ (= ทุกขอริยสังข์) เกิดขึ้นและดับลง ซึ่งเท่ากับทำให้บุคคลรู้ถึงพระธรรมที่ตรัสสอนทั้งหมด

สมดังพระพุทธพจน์ที่ว่า **“แต่ก่อนก็ดี บัดนี้ก็ดี ตถาคตบัญญัติแต่เรื่องของทุกข์ และความดับไปแห่งทุกข์เท่านั้น”**

ความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องปัจจุสมุปบาทนี้ มีผลมาก

ถึงขั้นที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า เป็นองค์คุณข้อหนึ่งที่ใช้ในการพยากรณ์ตนเองว่า เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส เป็นพระโสดาบันผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน¹⁷ และการประจักษ์แจ้งหรือเกิดวิชชาในปฏิจ-สมุพบาท ทำให้บุคคลเป็นพระอรหันต์ แจ่มพระนิพพาน รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มี¹⁸

การประยุกต์ปฏิจสมุพบาท เป็นหมวดธรรมต่างๆ

ต่อจากนี้ไปจะได้แสดงให้เห็นตัวอย่างการประยุกต์ปฏิจ-สมุพบาท มาเป็นหมวดธรรมหมวดต่าง ๆ โดยจะเลือกกล่าวถึงเฉพาะหมวดที่สำคัญบางหมวด ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจในที่มาที่ไป ตลอดจนเรื่องราวของหมวดธรรมนั้น ๆ ได้ชัดเจนและถูกต้องยิ่งขึ้น

◆ จากปฏิจสมุพบาท ประยุกต์มาเป็นอริยสัจ 4 และกิจในอริยสัจ 4

นอกจากการประยุกต์จากปฏิจสมุพบาท มาเป็นอริยสัจ 4 ดังที่ได้อธิบายไปแล้วในหน้า 5-6 นั้น การจะได้รับประโยชน์จากอริยสัจ 4 โดยสมบูรณ์ ยังจะต้องทราบถึงกิจหรือหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่ออริยสัจ ทั้ง 4 หัวข้อ ให้ถูกต้องอีกด้วย พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ว่า

ทุกข์ ให้ กำหนดรู้
สมุทัย ให้ ละ หรือทำให้ไม่เกิดขึ้น
นิโรธ ให้ ทำให้แจ้ง
มรรค ให้ เจริญ หรือให้ปฏิบัติ

¹⁷ พระไตรปิฎก เล่มที่ 16 ข้อ 154-155 ; ¹⁸ พระไตรปิฎก เล่มที่ 16 ข้อ 192

ปฏิจจสมุปบาทที่ตั้งได้อธิบายไปแล้ว ทำให้บุคคลมีความรอบรู้และสามารถกำหนดรู้ในทุกข์ (= ทุกขอริยสัจ) ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนได้ถูกต้อง ทั้งนี้เพราะได้รู้ชัดว่าทุกข์หรืออุปาทานชั้นใดตลอดจนกลไกที่ทำให้เกิดขึ้นคืออะไรและเป็นอย่างไร

ดังนั้น การศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจในปฏิจจสมุปบาท แท้ที่จริง คือ การทำกิจ "กำหนดรู้" ใน ทุกข์ (อริยสัจ) นั้นเอง

สำหรับประเด็นของสมุทัย คือ ตัณหา ปฏิจจสมุปบาท ก็ทำให้เข้าใจในรายละเอียดต่างๆ ของ ตัณหา ชัดเจนยิ่งขึ้น กล่าวโดยสรุป

: ทำให้เข้าใจ ตัณหา หรือ ความทะยานอยาก นี้ คือ ความอยากในเวทนา เป็นสำคัญ

: ทำให้เข้าใจว่า ตัณหาทำให้เกิดทุกข์ (อริยสัจ) ได้อย่างไร กล่าวคือ ตัณหาเป็นปัจจัยทำให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญและเป็นเหตุใกล้ที่จะทำให้เกิดอุปาทานชั้นหรือทุกข์ (อริยสัจ) ต่อไป

: นอกจากนั้น ยังทำให้เข้าใจว่า กิจ "ละ" ในตัณหา ทำอย่างไร กล่าวคือ การกระทำใดๆ ก็ตาม ที่ทำให้จิตไม่ตกอยู่ในอำนาจของเวทนา หรือการระมัดรักษาจิตไม่ให้ออกมารับรู้เพื่อแสวงหาเวทนาอย่างที่ต้องการ ทั้งนี้เพราะสิ่งที่มีอิทธิพลต่อตัณหามากที่สุดก็คือเวทนาดังที่มีแสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาทว่า เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

มีข้อนำพิจารณาเกี่ยวกับการทำ กิจ "ละ" ในขั้นตอนนี้ว่า แท้ที่จริงแล้วมีจุดมุ่งหมายเพื่ออะไร ?

กล่าวโดยสรุป มีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อทำให้ตัณหาไม่เกิดขึ้นรบกวนจิตใจในปัจจุบัน ซึ่งจะมีผลทำให้ทุกข์ (อริยสัจ) ที่บุคคลสามารถรับรู้และรู้เรื่องราวได้ ไม่เกิดขึ้นรบกวนจิตใจในปัจจุบันด้วย โดยยังไม่ได้ชำระล้างตัณหาให้หมดสิ้นไปแต่ประการใด

หากเปรียบเทียบกับการรักษาโรค **กิจ "ละ"** นี้เปรียบได้กับ **การรักษาโรคตามอาการ** หรือมุ่งรักษาอาการที่ปรากฏของโรค เพื่อให้อาการของโรคสงบตัวลง โดยยังไม่ได้เข้าไปรักษาถึงสาเหตุหรือต้นตอที่แท้จริงของโรค การทำเช่นนี้ นัยหนึ่งก็มีผลคืออยู่พอสมควร กล่าวคือ ช่วยทำให้คนป่วยรู้สึกดีขึ้น และสามารถดำเนินชีวิตได้เป็นปกติตามสมควร แต่ตราบดีที่สาเหตุหรือต้นตอของโรคยังไม่ได้รับการรักษาให้หายขาด อาการของโรคก็อาจแสดงออกมา ทำให้เกิดปัญหาขึ้นมาอีกเมื่อใดก็ได้ ดังนั้น ในอริยสัจ 4 จึงต้องมีกิจ **"เจริญมรรค"** อีกขั้นตอนหนึ่ง ซึ่ง**เปรียบได้กับการรักษาโรคที่สาเหตุหรือต้นตอ** เพื่อกำจัดสาเหตุหรือทำให้ต้นตอของโรคหมดไป ซึ่งจะทำให้บุคคลหายขาดจากโรคได้อย่างเด็ดขาด

กิจที่เกี่ยวข้องกับ **นิโรธ** คือ ทำให้แจ้งนั้น หมายถึง การทำให้ปรากฏ ซึ่งปฏิจจนสมุปบาทแสดงไว้ชัดว่า คือการทำให้ปรากฏ ด้วยการดับกระแสนปฏิจจนสมุปบาทให้หมดไปอย่างสิ้นเชิง

ดังนั้น กิจของนิโรธ คือทำให้แจ้งนี้ จึงไม่ใช่นิโรธที่บุคคลสามารถทำให้เกิดขึ้น หรือปฏิบัติเพื่อเข้าถึงได้โดยตรง แต่เป็นนิโรธที่จะปรากฏขึ้นเอง ภายหลังจากกระแสปฏิจจนสมุปบาทถูกดับลงแล้วอย่างสิ้นเชิง

ส่วน **มรรค** นั้น เป็นสิ่งที่จะต้องเจริญหรือปฏิบัติให้เกิดขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทำให้จิตที่ไม่ถูกครอบงำด้วยตัณหาในขั้นตอนของ **กิจ "ละ"** นั้น เกิดวิชชาขึ้น ซึ่งจะมีผลให้วิชชาที่เกิดขึ้นก่อนผัสสะนั้นดับลงอย่างสิ้นเชิง พลอยทำให้ตัณหาถูกดับลงอย่างสิ้นเชิง และทุกข์ (อริยสัจ) ก็ถูกดับลงอย่างสิ้นเชิงด้วย

สำหรับการปฏิบัตินั้น จะอย่างไรก็ต้องปฏิบัติตรงผัสสะนั่นเอง ปฏิจจสมุปบาททำให้เข้าใจชัดว่า ประเด็นสำคัญของการปฏิบัติ อริยมรรคมีองค์ 8 ก็เพื่อทำให้เกิดสัมมาญาณะ หรือวิชา ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว

แต่เนื่องจากอวิชาเป็นสิ่งที่เกิดก่อนผัสสะ ดังนั้นพระพุทธรองค์จึงได้ตรัสให้ปฏิบัติมาก ๆ และให้ต่อเนื่อง (ภาวิตา พหุสิกตา) ทั้งนี้ก็เพื่อให้วิชาที่เกิดหลังผัสสะนั้นหยั่งตัวลง จนกลายเป็นวิชาในระดับที่เกิดก่อนผัสสะ จึงสามารถไปดับ อวิชาในกระแสปฏิจจสมุปบาทให้ดับลงอย่างสิ้นเชิงได้

จากปฏิจจสมุปบาท จึงทำให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นว่า ทำไมเมื่อมี กิจ "ละตัณหา" แล้ว จึงยังต้องมี กิจ "เจริญมรรค" อีก

◆ จากปฏิจจสมุปบาท ประยุกต์มาเป็นพระอริยบุคคล 4 และสังโยชน์ 10

สังโยชน์ คือสิ่งผูกมัดจิตใจให้จมอยู่ในกองทุกข์ มี 10 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชา

คำว่า **กองทุกข์** ในที่นี้ กล่าวโดยสรุปก็คือ อุปาทานชั้น ๓ หรือภาวะชีวิตที่ประกอบอยู่ด้วยความยึดมั่นถือมั่น

ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของการจมอยู่ในกองทุกข์ ก็คือ ภาวะชีวิตที่ยังมีอุปาทานชั้น ๓ เกิดขึ้น หรือยังเวียนว่าย หรือยังจมอยู่ในอุปาทานชั้น ๓

เนื่องจากอุปาทานชั้นนี้มีสาระสำคัญอยู่ที่อุปาทาน ซึ่งจำแนก
ได้เป็น 4 อย่างด้วยกัน คือ ทิฏฐุปาทาน, สีลัพพตฺตฺปาทาน, กามุปาทาน
และอิตฺตวาทุปาทาน ; ดังนั้น อุปาทานชั้นนี้ หรือกองทุกข์ ทั้งหมดทั้งสิ้น
หากประมวลแล้ว สามารถจำแนกได้เป็น 4 ประเภท คือ อุปาทานชั้น
ที่เนื่องด้วยทิฏฐุปาทาน, อุปาทานชั้นที่เนื่องด้วยศีลัพพตฺตฺปาทาน,
อุปาทานชั้นที่เนื่องด้วยกามุปาทาน และอุปาทานชั้นที่เนื่องด้วยอิตฺตวาทุ
ปาทาน ตามลำดับ

การดับทุกข์ในพระพุทธศาสนา จึงเป็นการดับทุกข์อัน
เนื่องมาจากอุปาทาน ดังที่ได้กล่าวข้างต้นนี้

คำว่า “**พระอริยบุคคล**” ในพระพุทธศาสนา จึงเป็นชื่อ
เรียกบุคคลที่สามารถดับอุปาทานชั้นนี้ได้อย่างเด็ดขาด กล่าวคือ

* **พระโสดาบัน** เป็นผู้ดับทุกข์หรืออุปาทานชั้นที่เนื่องด้วย
ทิฏฐุปาทาน และที่เนื่องด้วยศีลัพพตฺตฺปาทาน ได้อย่างเด็ดขาด

* **พระสกทาคามี** เป็นผู้ดับทุกข์หรืออุปาทานชั้นที่เนื่องด้วย
ทิฏฐุปาทาน และที่เนื่องด้วยศีลัพพตฺตฺปาทาน ได้อย่างเด็ดขาด และยังสามารถ
ทำให้ทุกข์หรืออุปาทานชั้นที่เหลือเบาบางลง

* **พระอนาคามี** เป็นผู้ดับทุกข์หรืออุปาทานชั้นที่ได้เพิ่มขึ้น
ไปอีก ในส่วนที่เนื่องด้วยกามุปาทาน ได้อย่างเด็ดขาด

* **พระอรหันต์** เป็นผู้ดับทุกข์หรืออุปาทานชั้นที่ได้เพิ่มขึ้น
ไปอีก ในส่วนที่เนื่องด้วยอิตฺตวาทุปาทาน ได้อย่างเด็ดขาด

จึงเห็นได้ว่า การจำแนกพระอริยบุคคล 4 ประเภท มีที่มาจาก
อุปาทานชั้นที่เนื่องด้วยอุปาทาน 4 ในปฏิจจสมุปบาท
นี้เอง

กรณีของ “สังโยชน์ 10” ซึ่งเป็นกิเลสเครื่องร้อยรัดสัตว์
ไว้ในภพ ก็เช่นเดียวกัน อันที่จริงก็มีที่มาจาก อุปาทาน 4
กล่าวคือ

* จาก **ทิฏฐุปาทาน** และ**สีลัพพตูปาทาน** ถูกขยายออกมา
เป็นสังโยชน์คือ **สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา** และ**สีลัพตปรามาส**

* จาก **กามุปาทาน** ถูกขยายออกมาเป็นสังโยชน์ คือ
กามราคะ และ**ปฏิฆะ**

* จาก **อัตตวาหุอุปาทาน** ถูกขยายออกมาเป็นสังโยชน์ คือ
รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ**อวิชชา**

การจำแนกพระอริยบุคคลและสังโยชน์ ที่เนื่องด้วยอุปาทาน 4
ตามนัยที่ได้แสดงไปแล้วนี้ อาจจะมีข้อถกเถียงไม่เป็นที่ยุติ
โดยเฉพาะในกรณีของกามุปาทาน และอัตตวาหุอุปาทาน เพราะถือ
หลักฐานที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะตามที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก
กับในพระสุตตันตปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงว่า **กามุปาทาน** บังเกิดใน
จิตตูปบาทที่สหระตด้วยโลภะ 8 ดวง ; ส่วน **ทิฏฐุปาทาน** **สีลัพต-**
อุปาทาน และ**อัตตวาหุอุปาทาน** บังเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วย
ทิฏฐิ 4 ดวง¹⁹ และได้ให้ความหมายของ **อัตตวาหุอุปาทาน** ไว้เป็น
ความหมายเดียวกันกับ **สักกายทิฏฐิ**²⁰

กล่าวโดยสรุป ตามนัยที่แสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎก
พระโสดาบันสามารถละ**ทิฏฐุปาทาน** **สีลัพตอุปาทาน** และ**อัต-**
ตวาหุอุปาทาน ได้อย่างเด็ดขาด ; พระอรหันต์จึงสามารถละ
กามุปาทาน ได้อย่างเด็ดขาด

19 พระไตรปิฎก เล่มที่ 34 ข้อ 956 ; 20 พระไตรปิฎก เล่มที่ 34 ข้อ 784

ส่วน พระสุตตันตปิฎก ได้กล่าวถึงอุपाทาน 4 ว่า "สมณ-
พรหมณ์เหล่าอื่นสามารถรอบรู้และบัญญัติได้เฉพาะ ติฏฐุปาทาน
สีลพัทฺตปาทาน และกามุปาทาน เท่านั้น ไม่สามารถรอบรู้และ
บัญญัติ อุตตวาทุปาทาน ได้เลย" ²¹

ดังนั้น ตามนัยของพระสุตตันตปิฎก อุตตวาทุปาทาน จึงเป็น
สิ่งที่ลุ่มลึกยิ่งไปกว่า กามุปาทาน และไม่ควรมีความหมายเท่ากับ
สักกายทิฏฐิ ที่เป็นเรื่องของ "ความเห็น" แต่ควรจะมี ความหมาย
เป็น "ความรู้สึก" ยึดมั่นถือมั่นในตัวตนระดับลึก เทียบเท่าได้กับ
สังโยชน์คือ มานะ มากกว่า ซึ่งจะละได้ในระดับพระอรหันต์

กรณีตัวอย่างที่ยืนยันในเรื่องนี้ชัดเจน ก็คือตอนที่พระพุทธเจ้า
แสดงอนัตตลักษณะสูตร โปรดพระปัญจวัคคีย์ หลังจากที่ได้ทรงแสดง
อัมมจักกัปปวัตตนสูตร จนพระปัญจวัคคีย์ได้ดวงตาเห็นธรรม สำเร็จ
เป็นพระโสดาบัน ละสังโยชน์ 3 คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิฉา และสีลพัท-
ตปราคาส ได้หมดสิ้นแล้ว ก็ยังได้ตรัสสอนให้พิจารณาชั้นที่ 5 ว่า
ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา เพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง
ต่อไป จนสำเร็จเป็นพระอรหันต์

การพิจารณาชั้นที่ 5 ว่า ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตน
ของเรา ในขั้นตอนหลังนี้ ไม่ได้เป็นไปเพื่อการละอิตตาหรือตัวตน
ในระดับทิฏฐิหรือ "ความเห็น" ที่เป็นสักกายทิฏฐิอย่างแน่นอน เพราะ
ได้ละจนหมดสิ้นไปแล้ว แต่เป็นการละอิตตาหรือตัวตนในอีกระดับ
หนึ่ง ซึ่งเป็นตัวตนที่เป็น "ความรู้สึก" และอยู่ในระดับที่ลึกไปอีกกว่า
อย่างที่ตรัสในพระสูตรข้างต้นว่า ลึกซึ่งถึงขนาดที่ไม่มีสมณพรหมณ์
เหล่าใดจะรอบรู้และสามารถบัญญัติได้ ซึ่งก็คือ อุตตวาทุปาทาน

²¹ พระไตรปิฎก เล่มที่ 12 ข้อ 156 - 157

อัสตวาทูปาทาน กับ สักกายทิฏฐิ จึงเป็นคนละอย่างกัน
และมีระดับความลุ่มลึกไม่เท่ากัน

นอกจากนั้น คำว่า อัสตวาทูปาทาน แยกศัพท์ได้ว่า อัสตา+
วาทะ+อุปาทาน ซึ่งคำว่า วาทะ ในที่นี้ ในภาษาบาลีไม่ได้มีความ
หมายว่าเป็นเพียง คำพูด เท่านั้น แต่หมายถึง ลัทธิ ซึ่งเป็นเรื่อง
ของความเชื่อ ความรู้สึก ความผูกพัน และมีจิตฝังลงไปจนเป็น
ส่วนหนึ่งของชีวิตเลยทีเดียว กรณี อัสตวาทูปาทาน จึงไม่ใช่เป็น
อัสตาในระดับที่เป็นความเห็น ดังเช่นในกรณีของ สักกายทิฏฐิ

กล่าวโดยสรุป การปฏิบัติจนถึงที่สุดแห่งทุกข์ ก็คือการดับสิ้น
ลงแห่งอุปาทาน 4 ทั้งหมด เพียงแต่มีข้อปลีกย่อยที่แตกต่างกันว่า
พระอรหันต์คนไหนใด สามารถดับอุปาทานชนิดใดให้หมดสิ้นเท่านั้น

◆ จากปฏิจสุมุปาบาท ประยุกต์มาเป็นเรื่องกรรม

ในคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งอธิบายปฏิจสุมุปาบาทแบบครอบคลุม
3 ชาติ ได้มีการจำแนกองค์ธรรมต่าง ๆ ให้เป็นระบบที่เรียกว่า ไตรวัฏฏ์
คือ กิเลส - กรรม - วิบาก โดยจำแนกตามอัธธา (= กาลอันยาวนาน)
ได้ดังนี้ : (อดีตอัธธาหรืออดีตชาติ = อดีตเหตุ)

อวิชชา จัดเป็น กิเลส ; สังขาร จัดเป็น กรรม

(ปัจจุบันอัธธาหรือปัจจุบันชาติ = ปัจจุบันผล)

วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา จัดเป็น วิบาก

(ปัจจุบันอัธธาหรือปัจจุบันชาติ = ปัจจุบันเหตุ)

ตัณหา อุปาทาน จัดเป็น กิเลส ; ภพ จัดเป็น กรรม

(อนาคตอัธธาหรืออนาคตชาติ = อนาคตผล)

ชาติ ชรามรณะ (+โสกะ ฯลฯ) จัดเป็น วิบาก

แต่จากปฏิจสุมุปาทาในแบบชีวิตประจำวัน เมื่อพิจารณา นิพเพติกสูตร ตามที่ได้อ้างไว้ในหน้า 27 ซึ่งแสดงว่า **ผัสสะเป็น เหตุเกิดแห่งกรรม** แล้ว **กรรมจึงเป็นเรื่องที่เกิดหลังผัสสะ**

และเมื่อพิจารณากระบวนการในปฏิจสุมุปาทาช่วงหลังผัสสะ ซึ่งเป็นช่วงที่จิตรับรู้เรื่องราวพร้อมทั้งรสชาติจากการสัมผัสกับ อารมณ์ และปรุงแต่งไปในทางที่จะแสวงหารสชาติของสัมผัสที่ ต้องการ จนเกิดความยึดมั่นถือมั่นและเกิดเป็นกองทุกข์ขึ้น จึงทำให้ เข้าใจในเรื่องของกรรมและวิบากกรรมได้ดียิ่งขึ้น²² โดยที่**เรื่อง**ของกรรม นั้น ได้ประยุกต์มาจากปฏิจสุมุปาทาในช่วงหลังผัสสะนี้เอง

กล่าวโดยสรุป การกระทำใดที่มุ่งต่อเวทนาหรือมีเวทนา เป็นจุดมุ่งหมาย การกระทำนั้นจัดเป็นเรื่องของ **"กรรม"** จึงทำให้ บุคคลวนเวียนอยู่ในวิบากหรือผลของกรรมที่เป็นสุขและทุกข์

ส่วนการกระทำใดที่มุ่งหมายเพื่อแสวงหาความจริงหรือ มิวชชาเป็นเป้าหมาย การกระทำนั้นจัดเป็นเรื่องของ **"กิริยา"** หรือ หากใช้คำว่า **"กรรม"** ก็เป็นกรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

ปฏิจสุมุปาทาที่กล่าวข้างต้น ทำให้เห็นความแตกต่างของวิถี ดำเนินชีวิตแบบปุถุชนกับแบบอริยบุคคลได้อย่างชัดเจน ซึ่งอยู่ที่ผัสสะนี้เอง กล่าวคือ **วิถีของปุถุชน จะมีผัสสะด้วยโยนิโสมนสิการ** ทำให้หลงใหล และมุ่งแสวงหาเวทนาที่สัมผัสเป็นสำคัญ และนำไปสู่ทุกข์ในที่สุด ; ส่วน**วิถี ของอริยบุคคล จะมีผัสสะด้วยโยนิโสมนสิการ** ทำให้มุ่งที่จะเรียนรู้และ แสวงหาความจริงต่อสิ่งที่รับรู้ นั้น นำไปสู่วิชชาและความสิ้นทุกข์

นอกจากนั้นยังขอเสนอแนะให้พิจารณาปฏิจสุมุปาทาที่พระพุทธองค์ ได้ทรงแสดงแตกแขนงออกไปอีกแบบหนึ่ง กล่าวคือ เมื่อปรุงแต่งมาถึงต้นหา

²² พระไตรปิฎก เล่มที่ 13 ข้อ 707

แทนที่จะปรุงแต่งให้เกิดอุปาทานกลับทรงแสดงออกไปอีกแบบหนึ่ง คือ

....-> ตัณหา --> ปริเยสนา (การแสวงหา) --> ลาภะ (การได้)
--> วินิจฉัย (การกะกำหนด) --> ฉันทราคะ (ความชอบชดติดพัน)
--> อัสโฆसान (ความหมกมุ่นฝังใจ) --> ปรีคคหะ (การยึดถือ
ครอบครอง) --> มัจฉริยะ (ความตระหนี่) --> อารักขะ (ความ
หวงกั้น) อาศัยอารักขะ จึงมีการถือไม้ถือมิด การทะเลาะ แก่งแย่ง วิาท
การด่าว่า การส่อเสียด มุสาวาท บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย
เป็นอนเนก ย่อมเกิดมีพร้อมด้วยอาการอย่างนี้²³

จะเห็นได้ว่า กระแสปฏิจสมุปบาท ซึ่งแยกจากตัณหา
ไปเป็นปริเยสนา คือเกิดการแสวงหา จนเกิดกายกรรม วจีกรรม
และมโนกรรม ที่เป็นบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้ส่งผลกระทบ
ให้เกิดความทุกข์และการเบียดเบียนกันในสังคมอย่างมหาศาล

บทสรุป

ทั้งหมดที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้เห็นถึงความกว้างขวางครอบ-
คลุมของกระแสปฏิจสมุปบาท ยิ่งขึ้นว่า นอกจากจะมีผลทำให้เกิดทุกข์
และเป็นกรรมในส่วนของบุคคลแล้ว ยังมีผลต่อเนื่องเป็นกรรมและ
ก่อให้เกิดทุกข์และการเบียดเบียนกันในสังคม ร่วมไปด้วยกันเสมอ

การดับกระแสปฏิจสมุปบาท จึงไม่ได้มีความหมาย
เป็นเพียงการดับทุกข์ในจิตใจของบุคคลให้หมดสิ้นเท่านั้น แต่
ยังหมายรวมถึงการดับทุกข์ของสังคมโดยรวม ตลอดจนดับ
กระแสกรรมทั้งหมดให้สิ้นไปอีกด้วย

²³ พระไตรปิฎก เล่มที่ 10 ข้อ 59

เมื่อได้พิจารณาเป็นลำดับมาจนถึงตอนนี้ คงจะทำให้
 ประจักษ์ชัดและแจ่มแจ้งถึงที่สุดแล้วว่า ปฏิกิจสมุปบาทที่พระ-
 พุทธเจ้าตรัสรู้นี้ มีความสำคัญยิ่งอย่างไร การเข้าใจ-รู้แจ้งใน
 ปฏิกิจสมุปบาท มีคุณค่าสูงสุดต่อบุคคลและสังคมเพียงใด...

ดรชรชนี้คัมคำ				
กฎธรรมชาต 1	ทุกขเวทนา 28	พระอรหันต์ 38,39,40	วินิบาต 2, 6	อนัตตา 31
กรรม 27,41,42,43	ทุกขอริยสัง 6,10,15, 16,17,30,31,32,33,35,36	พระอานนท์ 3	วิบาก 41,42	อนาคตชาติ 9,10,11, 41,42
กาม 27,30	ทุกขัง 31	พุทธะ 2	วิภวตัณหา 28	อนาคตอัทธา 41,42
กามคุณ 5 29	ทุกคติ 2, 6	ภพ 4,5,7,9,13,16, 30,31,32,39,41	เวทนา 4,5,7,9,13, 15,16,23,27,28, 35,36,37,41,42	อนิจจัง 31
กามตัณหา 28	ธรรมภาต 1	ภวตัณหา 28	เวียนว้ายตายเกิด 2, 8,9	อบาย 2,6
กามภพ 7,30	อัมมจักกัปปวัตตนสูตร 40	ภวังค์ 13,14,18,19, 20,21,23,24	ศีลพรต 29	อโยนิโสมนสิการ 25,27,42
กามราคะ 37,39	อัมมมริตติ 1	ภวังคจิต 13,14,18,19,20	สงสาร 2,6	อรรถกถา 14, 41, 42
กามุปาทาน 7,29, 38,39,40	อัมมนิยาม 1	ภาวิตา พหุสิกตา 37	สมุทัย 5,6,34,35	อริยญายธรรม 2
กายกรรม 43	ธาตุ 6 21, 22	มนสิการ 7,23,24	สหายนะ 4,5,7,9,13, 16,20,24,25,27,41	อริยบุคคล 37,38,39,41,42
กายสังขาร 7,19	นาม 22,23	มโนกรรม 43	สักกายทิฎฐิ 37,39, 40,41	อริยมรรคมีองค์ 8 6,37
กิจในอริยสัง 4 34	นามรูป 4,5,7,9,12,13,15, 16,21,22,23,24,25,41	มรณะ 4,5,8,9,10, 13,17,30,32,33,41	สังขตธรรม 21	อริยสัง 5,6,16,17, 19,30,34,35,36
กิริยา 42	นิจจัง 31	มรรค 6,34,36,37	สังขาร 4,5,7,9,13, 15,16,18,19,20, 21,22,41	อรุปรมาณ 30
กิเลส 14, 41	นิพพาน 3,34	มหาภูตรูป 4 7	สังขารวิฆ 2, 6	อรุปรภาพ 7,30
ขันธ 7,10,11, 30,31,40	นิพเพธิกสูตร 27, 42	มัจฉริยะ 43	สังโยชน 10 37,39,40	อรุปราคะ 37,39
จิตตสังขาร 7,19	นิโรธ 5,6,34,36	มานะ 37,39,40	สันทิฎฐิโก 11	อริชชา 4,5,7,9,13,14, 16,18,19,20,22,27, 30,36,37,39,41
จิตตูปบาท 39	บัญญัติ 26	โยนิโสมนสิการ 24, 42	สัมมัตตะ 10 6	อวิตตตา 1
จิตประภัสสร 14	ปฏิฆะ 37,39	รูป 22,23	สัมมาญาณะ 6,37	อชฌเนสาน 43
เจตนา 7,23	ปฏิฆะสัมผัส 26	รูปมาณ 30	สัมมาวิมุตติ 6	อตตวาอุปาทาน 7, 29,31,38,39,40,41
ฉันทราคะ 43	ปฏิสนธิวิญญาน 10	รูปภพ 7,30	สีลัพพตปรมาส 37, 39,40	อตตวา 31,40,41
ชรา 4,5, 8,9,10,13, 17,30,32,33,41	ปฐวิธาตุ 21	รูปปราคะ 37,39	สีลัพพตูปาทาน 7, 29,38,39,40	อากาศธาตุ 21
ชาติ 4,5,7,9,10,13,17, 30,31,32,33,41	ประสาธ 22,23 ,24	ลัทธิ 29,41	สุขขัง 31	อาคันตูกะ 14
ดวงตาเห็นธรรม 40	ปริคคหะ 43	ลาภะ 43	สุขเวทนา 28,30	อาโปธาตุ 21
ตถตา 1	ปริเยสนา 43	โลกุตตร 11	อกุศลธรรม 43	อายตนะ 7,12,13,14,16, 20,24,25,26,27,28,32
ตถาคต 2	ปัจจุบันชาติ 9,10,41,42	วชิกรรม 43	อดีตชาติ 9,10,11,41	อารักขะ 43
ตรัสรู้ 2,3,44	ปัจจุบันอัทธา 41,42	วชิสังขาร 7,19	อดีตอัทธา 41	อาสวะ 16
ตัณหา 4,5,7,9,13,16, 28,29,35,37,41,42,43	บัญญัติวัคคิย 40	วิฐสงสาร 8	อทุกขมสุขเวทนา 28	อุทัจจะ 37,39
ตัวตน 17,29,31,32,33,40	ปุลุชน 42	วาทะ 41	อริวจนสัมผัส 26	อุเบกขาเวทนา 30
เดโชธาตุ 21	ผัสสะ 4,5,7,9,12,13, 14,15,16,20,23,25,26, 27,36,37,41,42	วาโยธาตุ 21	อนันัญญตตา 1	อุปาทาน 4,5,7,9,13, 16,28,29,30,31,35, 38,39,40,41,42,43
ไตรวิฎฐ 41	พระพุทธรเจ้า 1,2,3, 12,35,40,44	วิจิกจฉา 37,39,40	อนัตตลักขณสูตร 40	อุปาทานขันธ 5,10, 15,16,17,31,32, 33,35,37,38
ทฤษฎี 29	พระสภทาคามี 38	วิชชา 6,19,34,36,37,42		
ทวาร 6 13,14,19	พระสุตตันตปิฎก 39,40	วิญญาน 4,5,7,9,10,12, 13,14,15,16,20,21,22, 23,24,25,26,41		
ทิฎฐิ 29,39,40	พระโสตนัน 34,38,39,40	วิญญานธาตุ 21,22		
ทิฎฐูปาทาน 7,29, 38,39,40	พระอนาคามี 38	วิถิจิต 13,14,18		
ทุกข์ 5,6,15,16,19,34,35	พระอภิธรรม 9,13,39	วินิจฉัย 43		

การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า กล่าวได้ว่า คือการค้นพบและรู้แจ้ง
แทงตลอดใน**ปฏิจจสมุปปาท**นี้เอง และจาก**ปฏิจจสมุปปาท** ที่
ตรัสรู้ จึงได้นำมาตรัสบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก
กระทำให้ตื่น จนกลายมาเป็นพระธรรมที่ตรัสสอนทั้งหมด

ดังนั้น การที่จะรู้เข้าใจธรรมที่ตรัสสอน ตลอดจนภาวะแห่ง
พุทธะ (= ภาวะแห่งการรู้ ตื่น เบิกบาน ซึ่งอันที่จริงคือภาวะที่
ปฏิจจสมุปปาท ถูกดับลงจนหมดสิ้น) ได้ถูกต้องและตรงกับ
พุทธประสงค์อย่างแท้จริง ก็ด้วยความรู้ความเข้าใจ และการรู้แจ้ง
ใน **ปฏิจจสมุปปาท** เป็นพื้นฐานสำคัญ

สมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า.....

"ผู้ใดเห็น**ปฏิจจสมุปปาท** ผู้นั้นเห็น**ธรรม**" และ
"ผู้ใดเห็น**ธรรม** ผู้นั้นเห็น**เรา**(ตถาคต)"